

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԻՐԱՆ.
20 ՏԱՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՅՈՒԹՅԱՆ
ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՎ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐ

13 մարտի, 2012 թ.

ԶԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2012

ՀՏԴ 327:06

ԳՄԴ 66.4

Հ 247

Խմբագիր՝ Վահան Բայրուրյան
Պատասխանատու քարտուղար՝ Գոհար Իսկանդարյան

Հ 247 Հայաստան–Իրան. 20 տարի համագործակցության ճանապարհով: Միջազգային գիտաժողովի նյութեր (13 մարտի, 2012 թ.)/ ՀՀ ԳԱԱ.–Եր.: Ջանգալ, 2012.–112 էջ:

Ժողովածուում զետեղված են 2012 թ. մարտի 13–ին ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի և ՀՀ–ում Իրանի Իսլամական Հանրապետության դեսպանատան մշակույթի կենտրոնի կողմից համատեղ կազմակերպված «Հայաստան–Իրան. 20 տարի համագործակցության ճանապարհով» միջազգային գիտաժողովի հայ մասնակիցների զեկուցումները, որոնք նվիրված են Հայաստան–Իրան քաղաքական, տնտեսական, գիտամշակութային բարեկամական կապերի հիմնական ուղղությունների համակողմանի վերլուծությանը:

Նախատեսված է հասարակագետների, դիվանագետների, փորձագետների, ուսանողների, ինչպես նաև հայ–իրանական կապերով հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ՀՏԴ 327:06

ԳՄԴ 66.4

ISBN 978–9939–68–106–1

© «Ջանգալ–97» ՍՊԸ, 2012

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մուտքի խոսք	4
Սաֆրաստյան Ռուբեն	10
Պողոսյան Արթուր <i>Հայաստան-Իրան. 20 տարի համագործակցության ճանապարհով</i>	12
Բայբուրդյան Վահան <i>Հայ-իրանական հարաբերությունները 1991-1998 թթ.:</i> <i>Հայացք երկու փասնամյակ հեռավորությունից</i>	15
Տովհաննիսյան Նիկոլայ <i>Այաթոլլահ Խոմեյնիի մոտեցումը Խորհրդային Միության հետ հարաբերությունները կարգավորելու հարցում և դիրքորոշումը Հայաստանի ու հայության համար</i>	55
Կոզմոյան Արմանուշ <i>Իսլամի սուրբ գիրքը թարգմանական զարգացումներում</i>	78
Կոստիկյան Քրիստինե <i>Հայ-իրանական փոխհարաբերությունների պարունության հարցերն ըստ Մարենադարանի պարսկերեն վավերագրերի</i>	83
Իսկանդարյան Գոհար <i>Հայաստան-Իրան հարաբերություններն էներգետիկայի ոլորտում</i>	91
Փարսադանյան Վրեժ <i>Հայ-իրանական գրական առնչությունների պարմությունից</i>	97
Արևելագիտության ինստիտուտի՝ իրանագիտության ոլորտին նվիրված հրատարակությունները (1960-2012 թթ.).....	106

Մուտքի խոսք

1991 թ. սեպտեմբերի 21–ին, երբ հայ ժողովրդի հավաքական կամքով ծնունդ առավ Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունը, հարավային հարևան Իրանի Իսլամական Հանրապետությունն առաջին պետություններից մեկն էր, որ ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը (1991 թ. դեկտեմբերի 25–ին): Քիչ անց՝ 1992 թ. փետրվարի 9–ին, երկու երկրների միջև հաստատվեցին լիարժեք դիվանագիտական հարաբերություններ: Հետևաբար 2012 թվականը հիշարժան տարեթիվ է հայ–իրանական դարավոր հարաբերությունների տարեգրության մեջ: Հիրավի, երկու տասնյակ տարի առաջ վերջնականապես բեկվեց հայ և իրանական ժողովուրդների ընդհանուր ճակատագիրը: Նրանց սահմանները որոշող Արաքս գետը այսուհետև դառնում էր ոչ թե նրանց բաժանող, այլ միացնող գետ, իսկ հայ–իրանական սահմանը դառնում էր խաղաղության ու բարեկամության սահմանը: Տարածաշրջանային իրողությունների համատեքստում ծնունդ էր առնում մի այնպիսի իրավիճակ, երբ լայն հնարավորություններ էին ստեղծվում հայ–իրանական տնտեսական, քաղաքական և մշակութային հարաբերությունների ծավալուն ու անկաշկանդ զարգացման համար: Այսուհետև շատ հարցերում հայ և իրանական ժողովուրդներն ունենալու էին ընդհանուր կամ իրար չափազանց մոտ երկրաքաղաքական շահեր, բազմաթիվ համանման խնդիրներ, տարբեր տեսակի ընդհանրություններ, իսկ առանձին դեպքերում նաև նպատակների միասնություն:

Նկատի ունենալով Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Հարավային Կովկասի տարածաշրջանում ստեղծված երկրաքաղաքական բարդ իրադրությունը, երբ հիմնովին խախտվել էին հարևան պետությունների միջև նախկինում եղած տնտեսական ու տրանսպորտային կապերը, երբ Հայաստանի մանուկ Հանրապետություն-

նը շրջափակման օղակի մեջ էր առնվել Ադրբեջանի և Թուրքիայի կողմից, Ղարաբաղում ընթանում էր ծանր պատերազմ, իսկ հյուսիսային հարևան Վրաստանում, որը Հայաստանի համար արտաքին աշխարհի դուրս գալու միակ տարանցիկ ճանապարհն էր, տիրում էր անկայուն վիճակ, բնականաբար Հայաստանի համար իմպերատիվներից մեկն էր Իրանի հետ մերձեցումն ու հարաբերությունների կայուն զարգացումը: Դա նրա համար ոչ միայն կենսական անհրաժեշտություն էր, այլև բնական պահանջ, պատմաաշխարհագրական պարտադրված իրողություն: Ընդ որում, ԻԻՀ-ի հետ միջպետական քաղաքականությունը կառուցելիս նկատի էր առնվում այն հանգամանքը, որ այդ հարաբերությունների համար առկա էր լավ պատմական հիմք. երկու երկրների միջև գոյություն չունեին տարածքային վեճեր, տարբեր բնույթի վիճահարույց խնդիրներ և, առհասարակ, հարաբերությունները մթազնոդ այլևայլ գործոններ: Երևանում պարզորոշ կերպով գիտակցվում էր նաև այն իրողությունը, որ Իրանը նախ և առաջ պատուհան է Հայաստանի համար բացված դեպի արտաքին աշխարհը, քանի որ այդ երկիրն իր առանձնահատուկ դիրքով, վիթխարի տարածքով, համաշխարհային նշանակություն ունեցող կոմունիկացիաներով և այլն մի յուրահատուկ կապող օղակ է ոչ միայն իր սահմանակից պետությունների, այլև ողջ տարածաշրջանների՝ Կովկասի, Կենտրոնական Ասիայի, Հնդկական թերակղզու, արաբական աշխարհի հետ: Հիրավի, Իրանը համաշխարհային մասշտաբով մի տարանցիկ կամուրջ է, աշխարհի կարևորագույն ռազմավարական շրջաններից մեկը: Այդ երկիրը նաև Պարսից ծոցի գոտում առանցքային նշանակություն ունեցող պետություններից մեկն է, որի քաղաքականությունից է նշանակալի չափով կախված իրադրությունը ոչ միայն այդ տարածաշրջանում, այլև ամբողջությամբ վերցրած Մերձավոր ու Միջին Արևելքում: Մեր օրերում Իրանն ունի ոչ միայն պատկառելի բնական ու մարդկային ռեսուրսներ, այլև հսկայական տնտեսական, ռազմական, գիտական ու տեխնոլոգիական ներուժ: Անժխտելի է նաև իրանական գործոնի ազդեցությունը միջազգային

հարաբերությունների արդի համակարգի վրա: Մասնավորապես այդ երկիրը հանդիսանում է Մերձավոր ու Միջին Արևելքում ռազմաքաղաքական հարաբերակցությունը հավասարակշռող ազդու ուժ, ինչպես նաև արևմտասիական տարածաշրջանային քաղաքականության վճռական գործոն:

Կասկածից վեր է, որ Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվելուց հետո Հայաստանի համար ստեղծվեցին մի շարք նոր՝ իրենց նշանակությամբ բացառիկ կարևոր և իր նախընթացը չունեցած իրողություններ: Ի տարբերություն խորհրդային շրջանի, երբ ազգային հանրապետությունները զուրկ էին նույնիսկ սահմանակից երկրների հետ անմիջական շփումներ ունենալու հնարավորությունից, Հայաստանը երկար ընդմիջումից հետո նույն տարածաշրջանում գտնվող երկրների հետ կապերի մեջ էր մտնում արդեն որպես անկախ և ինքնիշխան պետություն: Այլ կերպ ասած՝ Հայաստանը հնարավորություն ստացավ ընդգրկվելու տարածաշրջանային քաղաքական կյանքի մեջ՝ որպես հարավկովկասյան–մերձավորարևելյան աշխարհաքաղաքական համակարգի անդամ:

Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումն իրանական ժողովրդի ու պետության կողմից ի սկզբանե ընկալվեց որպես ինքնըստինքյան հասկանալի ու բնականոն մի իրողություն, քանի որ հայ և իրանական ժողովուրդները դեռևս անհիշելի ժամանակներից ապրել են կողք կողքի, պատմական նույն միջավայրում՝ մշտապես գտնվելով սերտ շփումների մեջ:

Հենց այդ պատճառով Հայաստանի Հանրապետության հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու օրվանից Թեհրանը նրա հետ միջպետական հարաբերություններին տվեց առաջնայնություն ու մեծ կարևորություն՝ նրան համարելով կարևոր քաղաքական գործընկեր:

Բնավ պատահական չէ, որ անցած երկու տասնյակ տարիների ընթացքում հայ–իրանական հարաբերություններն ամենատարբեր

քնագավառներում զարգացել են վերընթաց գծով: Նշված ողջ ժամանակաշրջանի ընթացքում Իրանի Իսլամական Հանրապետության քաղաքական ղեկավարությունը նորանկախ Հայաստանի նկատմամբ վարել է կառուցողական, բարիդրացիական և լայն համագործակցության քաղաքականություն, որն իրավացիորեն ստացել է «թավշային քաղաքականություն» անվանումը: Հայ ժողովուրդը և հայկական պետությունը նույն զգացումներն են տածել իրանական ժողովրդի նկատմամբ: Թեհրանում քաջ գիտակցում են, որ Հայաստանի Հանրապետությունը թերևս Հարավային Կովկասի այն միակ պետությունն է, որը կարևորում է Իրանի ներգրավվածությունը Կովկասում և համարում է, որ տարածաշրջանում կայունության որևէ համակարգի ստեղծումը ամբողջական չի լինի առանց Իրանի մասնակցության և նրա շահերը հաշվի առնելու: Բարիդրացիությունը Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ Հայաստանի համար անկասկած արժևորվում է նաև այն հանգամանքով, որ այդ պետությունն իսլամական աշխարհի և մասնավորապես Իսլամական համերաշխության կազմակերպության ծանրակշիռ ներկայացուցիչներից է:

Իրանը նաև սփյուռքահայ խոշորագույն համայնքներից մեկի՝ իրանահայության հայրենիքն է: Իսկ իրանահայությունը մեր սփյուռքի առավել վառ ազգային հայեցի նկարագիր ունեցող հատվածներից մեկն է: Հայ համայնքի հանդեպ իրանական պետության և ժողովրդի վերաբերմունքը շեշտված բարյացակամ է, ավելին՝ եղբայրական: Իրանական ժողովուրդը չափազանց բարձր է գնահատում իրանահայության ավանդը երկրի տնտեսության, լուսավորության մշակույթի զարգացման գործում:

Արդեն քսան տարի է, ինչ Հայաստանի Հանրապետությունը և Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը համագործակցում են միմյանց հետ ՄԱԿ-ի և միջազգային այլ կազմակերպությունների շրջանակներում: ԻԻՀ կառավարությունը Ղարաբաղի հարցում վարում է հավասարակշռված քաղաքականություն՝ համարելով, որ այդ հիմնահարցը պետք է լուծվի արդարության հիմքի վրա: Կարևորելով իր հյուսիսային սահմաններում խաղաղության և կայունության հաստա-

տումը՝ Իրանը մշտապես փորձում է օգտակար լինել հակամարտող կողմերին հարցը խաղաղ կարգավորելու գործում:

Հայտնի է, որ Իրանը բազմազգ պետություն է և շատերին է հրապուրում նրա ապակայունացումը էթնիկական հողի վրա: Գաղտնիք չէ նաև, որ ժամանակ առ ժամանակ Ադրբեջանի Հանրապետության իշխանություններն առաջ են քաշում «Միացյալ Ադրբեջանի» կամ ինչպես իրենք են ասում՝ «երկու Ադրբեջանների» միավորման հարցը՝ նկատի ունենալով Իրանական Ադրբեջանն ու Ադրբեջանի Հանրապետությունը: Նման մտավարժանքները և համաթուրքականության ոգով ծավալվող սանձարձակ ու սադրիչ քարոզչությունն անվերապահորեն դատապարտվում է հայ ժողովրդի կողմից, որը մշտապես հանդիսացել է թուրք ռազմաշունչ նացիոնալիզմի զոհը:

Այսօր Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության կարևորագույն խնդիրն է ապահովել մեր անմիջական միջավայրի կայունությունն ու տևական խաղաղությունը, որը հիմնական երաշխիքն է Հայաստանի անվտանգության ու տնտեսական զարգացման համար: Այդ առումով ներկայումս հատկապես կարևորվում է անմիջական հարևանների ու սահմանակից պետությունների՝ Վրաստանի ու Իրանի հետ արդեն իսկ վերընթաց հարաբերությունների ընդլայնումն ու նոր հեռանկարների մշակումը:

Կասկածից վեր է, որ Հայաստանի անկախացումից ի վեր՝ անցած քսան տարիների ընթացքում, Իրանը մշտապես եղել և մնում է հայ ժողովրդի իրական բարեկամների շարքում: Դրա լավագույն ապացույցը և առիավատչյան նշված ժամանակաշրջանում գնալով ամրապնդվող հարաբերություններն են, որոնք զարգանում են կայուն և հավասարակշռված հիմքի վրա, բարեկամության, համագործակցության, անկեղծության, վստահության և կառուցողական ոգով: Հազարամյակների պատմությամբ շաղկապված մեր երկու երկրների ժողովուրդների առավել խորը փոխըմբռնման և փոխձանաչման անհրաժեշտությունն ապագայում գնալով ավելի ու ավելի է հրամայական դառնում: Հայաստանի Հանրապետությունն Իրանում անցած

քսան տարիների ընթացքում ձեռք է բերել բարձր վարկանիշ և պետական հեղինակություն: Նրա պահպանումը հայ ժողովրդի ազգային ու պետական շահերի տեսակետից ունի կենսական նշանակություն:

Այսօր, երբ աշխարհն ապրում է իր շրջադարձային պահը, երբ այն տարածաշրջանը, որի մեջ ընդգրկված են Հայաստանն ու Իրանը, բառիս բուն իմաստով փոթորկվում են, մեր խորին համոզմամբ՝ հայ և իրանական ժողովուրդների երթը XXI դարի շավիղներով ընթանալու է փոխադարձ հարգանքի, բարեկամության ու համագործակցության այն նույն ոգով, որի հիմքը դրվել է ուղիղ քսան տարի առաջ:

Քաղաքական այս եզրահանգումն անցել է պատմական փորձաքննության մի տևական շրջան և ունի իր համոզիչ ու կուռ տրամաբանությունը:

ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ ՎԱՀԱՆ

*պ. գ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտի Իրանի բաժնի վարիչ*

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՖՐԱՍՅԱՆ

*Պ. գ. դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ*

Հարգարժան պարոն դեսպան, հարգարժան նախագահող, հարգարժան պետական այրեր, հարգելի ներկաներ:

Նախաձեռնելով սույն գիտաժողովը՝ Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտը (ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ) և Հայաստանում Իրանի Իսլամական Հանրապետության (ԻԻՀ) դեսպանության մշակույթի կենտրոնը երկու կարևոր նպատակ ունեին:

Առաջինը՝ ի մի բերել 20 տարվա ընթացքում այն ձեռքբերումները, որոնք ի հայտ են եկել հայ-իրանական բարեկամական հարաբերություններում, և երկրորդը՝ այդ հենքի վրա փորձել նախագծել երկու բարեկամ ժողովուրդների և երկրների հարաբերությունների հետագա զարգացման նոր տեսլականը:

Պատահական չէ, որ այս գիտաժողովի նախաձեռնությամբ հանդես եկավ ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ-ն, որն ունի տասնամյակների խորն ավանդույթներ՝ Իրանի քաղաքականության, տնտեսության, մշակույթի, գրականության, հոգևոր կյանքի ուսումնասիրության բնագավառում: Տասնամյակներ շարունակ Արևելագիտության ինստիտուտի մասնագետները ջանասիրաբար իրենց ավանդն են ներդնում երկու երկրների միջև գիտական ու մշակութային համագործակցության զարգացման բնագավառում:

Պատահական չեմ համարում նաև այն հանգամանքը, որ այսօր մեր ինստիտուտի երկու առաջատար իրանագետներ՝ Վահան Բայբուրդյանը և Արմանուշ Կոզմոյանը, որոնք, չեմ չափազանցնում, հայտնի են ոչ միայն Հայաստանում, այլ նաև մեր երկրի սահմաններից դուրս, Իրանի Հանրապետության դեսպանի կողմից ստացան պատվավոր պարգևներ:

Ընդգծեմ, որ անցած 20 տարիների ընթացքում մեր երկրների հարաբերություններն ապացուցեցին, որ հիմնվում են բարեկամության

և կայունության սկզբունքի վրա: Բարձր եմ գնահատում այդ ժամանակահատվածում Իրանի օգնությունը հայ ժողովրդին, նորանկախ Հայաստանին:

Չեմ կարող չնշել Իրանի տարածաշրջանային կարևոր նշանակությունը: Նա հանդես է գալիս որպես կայունացնող գործոն, որն անց է կացնում հավասարակշռված և զգուշավոր քաղաքականություն Հարավային Կովկասում, հաջողությամբ դիմակայում է Թուրքիայի վտանգավոր գործողություններին՝ նպաստելով մեր տարածաշրջանում խաղաղության պահպանմանը:

Հաջողություն եմ մաղթում այսօրվա գիտաժողովի աշխատանքներին: Համոզված եմ, որ կարդացվելիք զեկուցումները ոչ միայն հանգամանալից և գիտական բարձր մակարդակով կներկայացնեն հայ-իրանական համագործակցության համարյա բոլոր կարևոր ոլորտները, այլ նաև կնպաստեն մեր ժողովուրդների միջև բարեկամության հետագա ամրապնդմանը:

Շնորհակալություն

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԻՐԱՆ.

20 ՏԱՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԴԱՐՀՈՎ

ԻԻՀ մեծարգո՞ դեսպան, հարգարժան՞ ակադեմիկոսներ, պատգամավորներ, գիտաժողովի հարգելի՛ մասնակիցներ, ինձ համար շատ հաճելի է այսօր գտնվել այստեղ, մասնակցել գիտաժողովի աշխատանքներին և հայ-իրանական մշակութային հարաբերությունների վերաբերյալ ՀՀ կառավարության մոտեցումները բարձրաձայնել: Ընդհանրապես հայ և իրանցի ժողովուրդների բարեկամության արմատները ձգվում են դեպի դարերի խորքը, և, ապրելով կողք կողքի, դարերի ընթացքում երկու ժողովուրդներն իրենց կյանքի ճանապարհը միահյուսել են, դիմակայել են բազում փորձությունների, փոխհարաբերվել են իրար հետ: Այս փոխհարաբերություններում կարևոր և ուրույն տեղ են ունեցել, ինչպես պրն դեսպանը նշեց, մշակութային հարաբերությունները երկու երկրների ժողովուրդների միջև, որոնք, կարելի է ասել, վերջին տարիներին տարեցտարի ավելի են ամրապնդվում, տարբեր ձևաչափերով զարգացում են ապրում: Անկախ Հայաստանի և Իրանի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումից հետո՝ 1992 թ.-ից սկսած, այդ հարաբերությունները, մշակութային առումով, նոր որակ են ստացել: Արձանագրվել են բարձրաստիճան պաշտոնյաների փոխայցելություններ, ընդլայնվել է երկու երկրների միջև մշակութային համագործակցության իրավապայմանագրային դաշտը, ուղղակի համագործակցություն է ձևավորվել մշակութային տարբեր հաստատությունների միջև: Ցանկանում եմ տեղեկացնել, որ ՀՀ մշակույթի նախարարությունը ԻԻՀ հետ, յուրաքանչյուր 2-3 տարին մեկ ստորագրում է կոնկրետ գործողությունների պայմանագիր և մշակույթի ոլորտում իրականացնում համագործակցություն՝ խոր գիտակցումով, որ այդ համագործակցու-

թյունն, իսկապես, մշակութային առումով մշակույթների յուրօրինակ երկխոսություն է և փոխհարստացում է և՛ հայկական հնամենի մշակույթը, և՛ իրանական մշակույթը: Այս քսան տարիների ընթացքում մշակութային հարաբերությունների դինամիկան ուղղակի շեշտակի է արձանագրվել: Դժվար է այսօր թվարկել այն բոլոր միջոցառումները և համագործակցության ձևաչափերը, որոնք իրականացվում են մեր երկրների միջև: Քսան տարվա համագործակցության ընթացքում իրենց հետքն են թողել հայաստանյան և իրանական բազմաթիվ թատերախմբեր, ազգային և ժամանակակից երաժշտասարվեստի նվիրյալներ, անվանի նկարիչներ, ձեռագործ վարպետներ, քանդակագործներ, շատ ակտիվ է գրողների միջև համագործակցությունը, թարգմանչական գործունեությունը և այլն: Հայ-իրանական մշակութային հարաբերություններում արձանագրված կարևորագույն ձեռքբերումներից ենք համարում ԻԻՀ կառավարության ջանքերի շնորհիվ Իրանում գտնվող հայկական պատմամշակութային հուշարձանները ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային մշակութային ժառանգության ցանկում գրանցումը: Իսկ անցած տարի՝ 2011 թ-ին, հայ-իրանական մշակութային հարաբերությունները, կարելի է ասել, թևակոխեցին նոր որակական փուլ, ինչի արդյունքում մենք իրականացրինք մի միջոցառում, որը մշակութային համագործակցության բնագավառում նոր, բարձր մակարդակի ձևաձափ էր. այն անվանվում էր *հայ-իրանական բարեկամության օրեր*: Իրանցի մեր գործընկերների հետ անցկացրինք բարեկամության օրեր, որոնք անցած տարի կայացան Սյունիքի մարզում՝ Մեղրիում, և, օգտվելով այս առիթից, ուզում են մեծ բավականությամբ նշել, որ իրանցի մեր գործընկերները մեծ մշակութային այսպես ասած, դեսանտով էին գտնվում Մեղրիում և ներկայացնում էին իրանական հնագույն մշակույթի ողջ ներկայանակը: Իհարկե, միջոցառմանը միացան նաև մեր հայկական խմբերը, կատարողական արվեստի, կերպարվեստի ներկայացուցիչներ, և Մեղրիում բացվեց նաև հայ-իրանական բարեկամության հուշարձանը: Մենք պայմանավորվածություն ունենք իրանցի մեր գործընկերների հետ, որ նշված հայ-իրանական

բարեկամության օրերի ձևաչափը շարունակվելու է նաև Իրանում՝ Իրանի տարածքում: Նշեմ, որ այս ձևաչափը լայն արձագանք գտավ նաև ողջ Իրանում և մասնավորապես Սյունյաց աշխարհում: Յուրաքանչյուր տարի թե՛ Հայաստանում, թե՛ Իրանում համագործակցության ձևաչափով կազմակերպվում են մշակութային բազմաթիվ միջոցառումներ՝ հնարավորություն ընձեռելով հայ և իրանցի արվեստասերներին ծանոթանալու և շփվելու երկու երկրների հնագույն մշակույթի պատառիկների հետ: Նորանկախ Հայաստանի և Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև մշակութային հարաբերությունների կայուն, դինամիկ զարգացման գործում այսօր մեծ է Հայաստանում Իրանի դեսպանության մշակույթի կենտրոնի դերը: Մեր համագործակցությունը, կարելի է ասել, ամենօրյա է՝ բազմաթիվ միջոցառումների ձևով, ինչ-որ տեխնիկական խնդիրներ համաձայնեցնելու առումով, և ես, օգտվելով առիթից, ցանկանում եմ շնորհակալություն հայտնել պրն դեսպանին և մշակույթի կենտրոնին, որ այսօր օպերատիվ ձևով մենք աշխատում ենք միմյանց հետ, և, կարծում եմ նաև, որ այս համագործակցության շնորհիվ է, որ այսօր ողջ դիվանագիտական հարաբերությունների այս համատեքստում մշակութային հարաբերությունները ծանրակշիռ դերակատարում ունեն:

Հարգելի ներկաներ, ես չեմ ուզում երկար ներկայացնել այն խնդիրները, որ այսօր կան հայ-իրանական մշակութային հարաբերություններում. դրանք միայն գործնական խնդիրներ են, նաև հաճելի խնդիրներ, որ այսօր շատ հեշտությամբ կարողանում ենք մենք և մեր իրանցի գործընկերները լուծել մշակույթի ոլորտում: Բարձր գնահատելով հայ-իրանական մշակութային համագործակցության ներկա մակարդակը՝ ուզում եմ վստահություն հայտնել, որ հետագա տարիներին ևս այն կզարգանա և կամրապնդվի՝ ի շահ մեր երկու ժողովուրդների բարեկամության և ի բարօրություն ՀՀ-ի և ԻԻՀ-ի: Թո՛ղյ տվեք ևս մեկ անգամ ողջունել գիտաժողովի մասնակիցներին և մաղթել բեղմնավոր աշխատանք:

Շնորհակալություն

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ

*Պարմական գիությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում Հայաստանի
Հանրապետության առաջին արքակարգ և լիազոր դեսպան,
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիություն ինստիտուտի Իրանի բաժնի վարիչ*

ՀԱՅ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1991-1998 ԹԹ. ՀԱՅԱՑՔ ԵՐԿՈՒ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿ ՀԵՌԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ

Հայ-իրանական հարաբերություններն ունեն դարերի պատմություն: Պատմականորեն ո՛չ մի երկիր և ո՛չ մի ժողովուրդ աշխարհագրական, հոգևոր-մշակութային և այլ առումներով այնքան մոտ չի եղել հայ ժողովրդին, որքան Իրանն ու իրանական ժողովուրդը:

Նորագույն ժամանակներում իրենց վրայից թոթափելով անցյալի բեռը և դիմանալով պատմության բազում փորձություններին՝ հայ և իրանական ժողովուրդներն արձանագրեցին բարեկամության ու փոխադարձ վստահության նոր էջեր: Իրանն առաջին պետություններից մեկն էր, որ պաշտոնապես ճանաչել էր Հայաստանի առաջին Հանրապետության անկախությունը և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել նրա հետ (1919 թ. հուլիսի 7-ին): Հայաստանի մանուկ Հանրապետության համար այդ դժվարին օրերին իրանական կառավարությունը չզլացավ իր բարյացակամ վերաբերմունքը դրսևորել հայ ժողովրդի նկատմամբ՝ տնտեսական և բարոյական աջակցություն ցուցաբերելով հայկական նորաստեղծ պետությանը:

1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին Հայաստանի անկախության հռչակումը հայ ժողովրդի դարավոր պատմության մեջ կմտնի որպես ամենանշանակալի օրը: Այդ իրադարձությունը մեր երկրի համար առաջին հերթին կարևորվում է նրանով, որ տասնամյակների ընթացքում առաջին անգամ Հայաստանը հնարավորություն էր ստանում վարելու անկախ արտաքին քաղաքականություն՝ ելնելով իր ազգային շահերից: Անկախության ձեռքբերումից հետո հայ ժողովրդի առջև

ծառացած էր մի վսեմ նպատակ՝ սեփական և լիարժեք կյանքի կառուցումը: Ի պատիվ հայ ժողովրդի՝ պետք է ասել, որ նա չհապաղեց օգտվելու այդ բարեպատեհ հնարավորությունից: Այդ մեծ առաքելության իրականացման գործում իր խոշոր դերակատարությունն ուներ հայ դիվանագիտությունը, որին վիճակված էր քար առ քար շարելու հայոց դիվանագիտության շենքը:

Երկու տասնամյակ առաջ հայոց անկախ պետականության վերականգնումն ուղեկցվում էր դիվանագիտության մեջ իրատեսական դիրքորոշման գերակայությամբ, որի նպատակն էր հավասարակշռված մոտեցումներ մշակել ինչպես հարևան պետությունների, այնպես էլ համաշխարհային քաղաքականության ուժային կենտրոնների նկատմամբ:

Անկախության ձեռք բերումից հետո Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը հիմնված էր երկու կարևոր դրույթի վրա: Առաջինն այն էր, որ առանց բացառելու այլ գործոններ, ընդունվում էր այն սկզբունքը, որ պետության ու ժողովրդի անվտանգությունը կախված է բոլոր հարևանների հետ հարաբերությունների կայունացումից, առկա հակամարտությունների խաղաղ բանակցությունների միջոցով լուծումից և տարածաշրջանային տնտեսական համագործակցության զարգացումից, որոնք մեզ պետք է առաջնորդեն տարածաշրջանում հավաքական անվտանգության համակարգի:

Երկրորդն այն է, որ ճանաչելով հանդերձ հետզհետե փոքրացող աշխարհում միմյանցից կախված պետությունների իրական շահերը մեր տարածաշրջանում՝ Հայաստանը համաշխարհային մրցակցության մեջ չի կարող մաս կազմել իրար հակադրվող բլոկներից որևէ մեկին, որոնք, տեղական հակամարտություններին պարտադրելով միջազգային բնույթ, բարդացնում են արդեն իսկ բարդ վիճակը¹:

1992 թ. սեպտեմբերի 23-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 47-րդ նստաշրջանում ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը հայտարար-

---

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության «Գլխամագիտական բանբեր», Վիեննա, 1993, էջ 6:

րեց. «Ելնելով վերը նշված երկու հիմնադրույթներից՝ Հայաստանը փորձել է պատմության բեռը առիթի վերածել՝ վերագտնելու հազարամյա արմատներն այս տարածաշրջանում վերահաստատելու տարածաշրջանի ժողովուրդների հետ մշակույթների ընդհանրությունը և էթնիկական ու կրոնական տարբերությունները վերածելու հարստության աղբյուրի՝ այնպես, որ այդ տարբերությունները նպաստեն մեր ընդհանուր տան խնդիրների լուծմանը»²:

Հայաստանի Հարապետությունն իր գոյության հենց սկզբից իր արտաքին քաղաքականության ծանրության կենտրոնը բևեռել էր իր անմիջական հարևանների հետ հարաբերությունների զարգացման վրա: Դա նրա համար ոչ միայն կենսական անհրաժեշտություն էր, այլև բնական պահանջ, պատմաաշխարհագրական պարտադրված իրողություն: Ուստի պատահական չէ, որ ի սկզբանե Հայաստանի նորոգ պետության արտաքին քաղաքականության մեջ սահմանակից ու դարավոր հարևան երկրի՝ Իրանի հետ լիարժեք դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը գտնվում էր առաջնահերթությունների ցանկում: «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթին տված 1990 թ. հոկտեմբերի 9-ի հարցազրույցում Լ. Տեր-Պետրոսյանը նշել է, որ՝ «Իրանի հետ Հայաստանը 1828 թվականից ի վեր որևէ կոնֆլիկտ չի ունեցել, ուստի այս առումով հոգեբանական տեսակետից որևէ արգելք չկա ո՛չ հայ ժողովրդի, ո՛չ էլ Իրանի համար: Կրոնական գործոնն այստեղ, ինձ թվում է, որևէ դեր խաղալ չի կարող, որովհետև թե՛ Հայաստանում, թե՛ Իրանում կան ուժեր, որոնք գիտակցում են, որ պետական շահերը վեր են կրոնականից, և հարաբերությունները կարող են հաստատվել պետական այդ շահերի գիտակցությամբ: Ես որևէ արգելք չեմ տեսնում»³: Իր հերթին Իրանի Իսլամական Հանրապետության արձագանքը այդ հարցում ակնթարթային էր: Իսկապես, Իրանն առաջին պետություններից մեկն էր,

² Նույն տեղում, էջ 7:

³ Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Ընտրանի, Ելույթներ, հոդվածներ, հարցազրույցներ, Երևան, 2006, էջ 135:

որ պաշտոնապես ճանաչեց հայ ժողովրդի անկախ գոյության իրավունքը և նրա հետ հաստատեց դիվանագիտական հարաբերություններ: 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին Թեհրանը հատուկ ուղերձով հաղորդեց Հայաստանի իշխանություններին, որ ճանաչում է Հայաստանի անկախությունը: 1992 թ. փետրվարի 8-10-ը պաշտոնական այցով Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում էր գտնվում ՀՀ պաշտոնական պատվիրակությունը՝ ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Ռաֆֆի Հովհաննիսյանի գլխավորությամբ: Տեղի ունեցած բանակցությունների ավարտից հետո՝ 1992 թ. փետրվարի 9-ին (իրանական 1370 թ. Բահման ամսի 20-ին), ՀՀ արտգործնախարարը և ԻԻՀ արտաքին գործերի նախարար Ալի Աքբար Վելայաթին Թեհրանի «Էսթեղլալ» հյուրանոցի հանդիսությունների սրահում ստորագրեցին հռչակագիր՝ Հայաստանի և Իրանի միջև լիարժեք դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու վերաբերյալ: Հռչակագրում նշվում էր, որ Հայաստանի Հանրապետությունը և Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը, առաջնորդվելով բարիդրացիական հարաբերությունների, տարածքային ամբողջականության նկատմամբ հարգանքի և միմյանց գործերին չմիջամտելու սկզբունքներով.

- Նկատի ունենալով եկուստեք ձգտումը ընդլայնելու և զարգացնելու պատմական կապերը,
- Ընդունելով, որ երկու հարևան երկրների երկկողմանի փոխշահավետ հարաբերությունները բարենպաստ պայմաններ կստեղծեն տարածաշրջանում կայունության, խաղաղության և անվտանգության հաստատման համար.

Երկու երկրների միջև քաղաքական, առևտրատնտեսական, գիտատեխնիկական և մշակութային կապերի ամրապնդման, երկու հարևան ժողովուրդների բարեկամական հարաբերությունների զարգացման և ամրապնդման համար հնարավորություններ ստեղծելու նպատակով համաձայնության եկան հաստատել դիվանագիտական հարաբերություններ՝ Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև և Երևանում ու Թեհրանում

հիմնել դիվանագիտական ներկայացուցչություններ՝ դեսպանատների մակարդակով, ոչ ուշ, քան մեկ ամսվա ընթացքում⁴:

Նույն օրը (փետրվարի 9–ին) ստորագրվեց նաև Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև հարաբերությունների սկզբունքների և նպատակների մասին հռչակագիր, որով կողմերը հավաստում էին բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու իրենց մտադրությունը՝ որպես գործունեության ելակետեր ընդունելով փոխադարձ տարածքային ամբողջականության նկատմամբ հարգանքի և միմյանց գործերին չմիջամտելու սկզբունքները⁵: 1992 թ. փետրվարի 10–ին ՀՀ արտգործնախարար Բ. Հովհաննիսյանին ընդունեց ԻԻՀ նախագահ Աքբար Հաշեմի Ռաֆսանջանին: Բ. Հովհաննիսյանը հանդիպեց նաև ԻԻՀ մեջլիսի նախագահ Մեհդի Քյարրուբիի հետ⁶:

ԻԻՀ արտաքին գործերի նախարար արն Վելայաթիի և ՀՀ արտաքին գործերի նախարարի միջև տեղի ունեցած բանակցություններից հետո կողմերը ստորագրեցին «հռչակագիր հարաբերությունների սկզբունքների և նպատակների մասին», որը 21 հոդվածից բաղկացած համապարփակ մի փաստաթուղթ էր՝ նախատեսված տևական ժամանակների համար: Այն շոշափում էր հարաբերությունների բազմաթիվ ու բազմապիսի բնագավառներ: Առանց չափազանցության կարելի է ասել, որ անցած երկու տասնյակ տարիների ընթացքում մեր երկու երկրների հարաբերությունները գլխավորապես խարսխվում էին այդ փաստաթղթի վրա:

Հռչակագրում մասնավորապես կողմերը պայմանավորվում էին հետևյալի մասին, որ մշտական կապեր կհաստատեն տարբեր մակարդակներում, ըստ որի՝ արտգործնախարարները պարբերաբար՝ 6 ամիսը մեկ անգամ, Երևանում և Թեհրանում կհանդիպեն միմյանց և կխորհրդակցեն քաղաքական հարցերի շուրջ:

⁴ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության «Դիվանագիտական բանբեր», էջ 19:

⁵ ՀՀ արտգործնախարարության «Դիվանագիտական բանբեր», էջ 19:

⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 1992 թ., փետրվարի 13:

Երկու երկրների միջև հաղորդակցության գործը դյուրացնելու նպատակով միջոցներ կձեռնարկեն Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև Մեղրու շրջանում սահմանային կետ բացելու ուղղությամբ՝ նկատի ունենալով, որ այն վերածվի միջազգային անցումային կետի: Կողմերը համաձայնության էին գալիս Մեղրիի սահմանագծում մաքսատներ հիմնելու վերաբերյալ և հայտնում իրենց պատրաստակամությունը մաքսային ծառայությունների ասպարեզում համագործակցելու համար:

Պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվում հատուկ ուշադրություն դարձնելու տնտեսական երկկողմանի համագործակցության զարգացման հարցերին: Ընդ որում, հատուկ նշվում էր, որ այդ նպատակին հասնելու համար կձեռնարկվեն միջոցներ իրավական և պայմանագրային հիմք ստեղծելու ուղղությամբ:

Ելնելով առևտրական հարաբերությունները զարգացնելու անհրաժեշտությունից՝ կողմերը պայմանավորվում էին Երևանում և Թեհրանում հիմնադրել բանկային, ապահովագրական և առևտրական ձեռնարկությունների մասնաճյուղեր: Երկկողմ առևտրական հարաբերությունների զարգացման նպատակով հայտարարում էին Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում և Հայաստանի Հանրապետությունում առևտրաարդյունաբերական ցուցահանդեսներ կազմակերպելու անհրաժեշտության մասին, որոնց անցկացումը մշտապես հովանավորվելու էր երկու երկրների կողմից:

Կողմերը հայտարարում էին, որ կձեռնարկվեն համապատասխան միջոցներ Երևանի և Թեհրանի միջև օդային կապ ստեղծելու համար: Հայկական կողմը հայտարարում էր իր համաձայնությունը ապահովելու Հայաստանի տարածքով Իրանի Իսլամական Հանրապետության բեռնատար մեքենաների տրանզիտային անցումը դեպի Սև ծով և հակառակ ուղղությամբ, ինչպես նաև իր տարածքով Իրանի Իսլամական Հանրապետության գազամուղի տարանցիկ անցումը դեպի մյուս երկրներ:

Պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվում համագործակցելու նավթարդյունաբերության և նավթաքիմիայի բնագավառներում: Հայկական կողմն առաջարկում էր Հայաստանի Հանրապետությունում կամ Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում նավթամշակման համատեղ ձեռնարկություն հիմնել: Իրանական կողմը խոստանում էր դրական մոտեցմամբ քննարկել այդ հարցը:

Այնուհետև հայկական կողմը դիմում էր ներկայացնում, որպեսզի Թուրքմենստանի Հանրապետության էլեկտրոէներգիան Իրանի Իսլամական Հանրապետության տարածքով մատակարարվի Հայաստանի Հանրապետություն: Իրանական կողմը դրական գնահատականի էր արժանացնում այդ առաջարկը ևս:

Հռչակագրի 15-րդ հոդվածում հայկական կողմը հայտնում էր իր պատրաստակամությունը՝ համագործակցելու Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ Մեդրիի մոտ՝ Արաքս գետի վրա համատեղ հիդրոէլեկտրոկայան կառուցելու գործում:

Հռչակագրում խոշոր տեղ էր հատկացվում թեթև և ծանր արդյունաբերության, լեռնարդյունաբերության, մետաղամշակման, հանքերի հետախուզման ու արդյունահանման բնագավառում համագործակցության, ինչպես նաև երկկողմանի հաղորդակցության կապի զարգացման ուղղությամբ: Կողմերը հայտնում էին նաև իրենց ցանկության մասին գյուղատնտեսության, անասնաբուծության, սննդամթերքի արտադրության և ոռոգման համակարգի բնագավառներում համագործակցության հիմքը դնելու և զարգացնելու վերաբերյալ:

Հռչակագրում մեծ տեղ էր հատկացվում մշակութային ու կրթական բնագավառներում երկու երկրների համագործակցության խնդրին: Մասնավորապես կողմերը պարտավորվում էին մշակութային կապերը զարգացնելու նպատակով փոխանակել մշակույթի, արվեստի, կինոյի բնագավառներին վերաբերող հանձնախմբեր, կազմակերպելու լուսանկարների ու գրքերի ցուցահանդեսներ, ֆիլմերի փառատոներ և այլն: Հաշվի առնելով երկու երկրների մշակութային դարավոր անցյալը՝ պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվում հնագիտության,

պատմական հուշարձանների, ձեռագիր մատյանների պահպանման ու վերականգնման բնագավառներում հաստատելու սերտ համագործակցություն: Դա հավասարապես վերաբերում էր նաև ռադիոյի, հեռուստատեսության, լրատվական կազմակերպությունների, ինչպես նաև լրատվության փոխանակման բնագավառներին:

Հայաստանի Հանրապետությունը և ԻԻՀ-ը պատրաստակամություն էին հայտնում ձեռնարկելու միջոցներ Իրանի Իսլամական Հանրապետության բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում հայերեն լեզվի և Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում պարսկերեն լեզվի դասընթացներ կազմակերպելու ուղղությամբ: Գիտական և բուհական կապերը զարգացնելու նպատակով առաջարկվում էր երկու երկրների միջև փոխանակել դասախոսներ, ուսանողներ և գրականություն:

Հռչակագրում որոշակի տեղ էր հատկացվում նաև սպորտային համագործակցության և զբոսաշրջության հարցերին:

1992 թ. փետրվարի 28-ին իր առաջին պաշտոնական այցով Երևան ժամանեց ԻԻՀ արտաքին գործերի նախարար դոկտոր Ալի Աքբար Վելայաթին: Այցի հիմնական նպատակը փոխադարձ ծանոթությունն էր, միջազգային և տարածաշրջանային քաղաքական հարցերի վերաբերյալ կողմերի տեսակետների շարադրումը և հետագա մտադրությունների վերաբերյալ երկկողմանի ծրագրերի մշակումը: Ծանոթանալով Ադրբեջանի և Թուրքիայի կողմից շրջափակման ենթարկված Հայաստանի ծանր վիճակի հետ՝ ԻԻՀ արտգործնախարարը շեշտեց, որ այսուհետև Իրանը Հայաստանի համար կլինի աշխարհի հետ հաղորդակցվելու ամենակարճ միջոցը, և վերջինիս այլևս չեն սպառնա ցամաքային շրջափակումները: Միաժամանակ նա կարևորեց Իրանի համար Հայաստանի՝ որպես իր անմիջական և հուսալի հարևաններից մեկի հետ համակողմանի հարաբերություններ հաստատելու անհրաժեշտությունը:

Բարեկամ երկրի բարձրաստիճան դիվանագիտական և քաղաքական գործչի այդ այցը խանդավառությամբ ընդունվեց հայ ժողովրդի

կողմից: Այն նոր թափ հաղորդեց հայ-իրանական հարաբերություններին: Դոկտոր Վելայաթին Հայաստանում արժանացավ բարձր պատիվների, որի մասին նա ծավալուն տեղեկատվություն հրապարակեց իրանական մամուլում:

Ի դեպ, Ալի Աքբար Վելայաթիի այցի կարևորագույն նպատակներից մեկն էր նաև ԻԻՀ միջնորդական առաքելության շրջանակներում ղարաբաղյան կոնֆլիկտի խաղաղ կարգավորման հնարավորություններն ուսումնասիրելու և քաղաքական նախաձեռնությունների շուրջ փոխըմբռնման եզրերի որոնումը:

Երկու երկրների հարաբերությունների զարգացման գործում շրջադարձային նշանակություն ունեցավ 1992 թ. մայիսի 6–8–ը., այն է՝ ՀՀ առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի և նրան ուղեկցող պատվիրակության այցն Իրանի Իսլամական Հանրապետություն: Այդ այցը կատարվել էր ԻԻՀ նախագահ, հոջաթ–օլ–էսլամ Աքբար Հաշեմի Ռաֆսանջանիի հրավերով: Թեհրանի «Մեհրաբադ» օդանավակայանում Հայաստանի նախագահին դիմավորեցին ԻԻՀ նախագահը, արտաքին գործերի նախարարը և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ:

Դիմավորման արարողությունից հետո Իրանի և Հայաստանի դրոշների ներքո հնչեցին երկու երկրների պետական հիմները, որից հետո նախագահներն ընդունեցին պատվո տողանցը: Օդանավակայանի ընդունելության հատուկ սրահում ողջունելով ՀՀ նախագահին և նրան ուղեկցող պատվիրակության անդամներին՝ նախագահ Հաշեմի Ռաֆսանջանին նշեց. «Որոշ երկրներ աշխատում են շահարկել Լեռնային Ղարաբաղի հարցը՝ տարածաշրջանում իրենց ազդեցությունն ամրապնդելու նպատակով. ուստի դա չեզոքացնելու համար հարկ է կառուցողական համագործակցություն ունենալ միմյանց հետ»: Այնուհետև նա ավելացրեց. «Ակնկալվում է, որ սույն այցելությունն իր նպաստը կբերի ղարաբաղյան հիմնահարցի խաղաղ կարգավորման համար»⁷:

ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը, շնորհակալություն հայտ-

⁷ «Ալիք» օրաթերթ, Թեհրան, 1992 թ., 7 մայիսի:

ներով ջերմ ընդունելության համար, բարձր գնահատեց Իրանի միջնորդական առաքելությունը ղարաբաղյան հիմնահարցի խաղաղ կարգավորման գործում: Նա նշեց, որ «Իրանի և Հայաստանի միջև հարաբերություններն ամուր հիմքեր ունեն և բնավ ապացուցման կարիք չունեն. դա է վկայում մեր հազարամյա պատմությունը և այսօր Հայաստանը՝ որպես անկախ հանրապետություն, իր պարտքն է համարում համագործակցելու Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ»⁸:

Իրանահայությունը, որը սրտատրոփ սպասում էր Հայաստանի նախագահի այցին, մեծ խանդավառությամբ ու շուքով ընդունեց անկախ հայրենիքի առաջին նախագահին: Վերջինս այցի հենց առաջին օրն իրեն ուղեկցող պատվիրակության հետ այցելեց Թեհրանի Ս. Սարգիս եկեղեցի, որի շուրջ հավաքված բազմահազար իրանցիներ խուռներամ շարքերով ու խանդավառ բացականչություններով դիմավորեցին ՀՀ նախագահին:

Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու զանգերի դողանջների ներքո Հայաստանի բարձրաստիճան այրերը մուտք գործեցին եկեղեցի, որտեղ ՀՀ նախագահն ավանդական աղ ու հացով հաղորդվելուց հետո մասնակցեց կրոնական արարողությանը, որից հետո Իրանա-Հնդկաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Կորյուն արքեպիսկոպոս Պապյանը իրանահայության անունից ողջույնի խոսք ասաց անկախ Հայաստանի նախագահին: Պատասխան խոսքով հանդես եկավ Լ. Տեր-Պետրոսյանը. «Այս հոյակերտ տաճարի սուրբ կամարների հովանու տակ ես ձեզ եմ ուզում փոխանցել ազատ, անկախ Հայաստանի հայրենական ողջույնը: Իրականացավ հայ ժողովրդի, նրա բոլոր բեկորների՝ հայրենիքի և սփյուռքի դարավոր երազանքը: Հայաստանը թոթափեց կոմունիզմի ստրկատիրական լուծը և երկարատև պայքարի գնով ձեռք բերեց իր ազատությունն ու անկախությունը:

Այսօր այս հուզիչ մթնոլորտում կարելի է ասել միացան հայ ժողովրդի երկու բեկորները՝ հայրենիքը և իրանահայությունը՝ շնորհիվ Իրանի Իսլամական Հանրապետության նախագահի պաշտոնական

---

⁸ Նույն տեղում:

հրավերի: Պարոն Ռաֆսանջանիի խնամատարությամբ Հայաստանի Հանրապետության նախագահը գտնվում է Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում պաշտոնական հրավերով, և ես հուսով եմ, կարելի է ասել՝ համոզված, որ այս այցելությունը շրջադարձային կլինի հայ և իրանցի ժողովուրդների, Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև համագործակցության զարգացման գործում:

Այսօր ես ուրախությամբ պետք է նշեմ, որ Հայաստանի և Իրանի հարաբերությունները զարգանում են համակողմանիորեն, բոլոր մակարդակներով՝ և՛ քաղաքական և՛ տնտեսական, և կարևորն այն է, որ այդ հարաբերություններն արդեն անցել են բանակցությունների մակարդակը և տալիս են գործնական արդյունք»⁹:

Ս. Սարգիս եկեղեցում ընդունելության արարողությունից հետո ՀՀ նախագահին իր շքախմբով առաջնորդվեց դեպի եկեղեցու ընդարձակ բակում գտնվող Մեծ Եղեռնի բյուրավոր նահատակների հուշարձանը և ծաղկեպսակ դրեց՝ ի հարգանս նահատակների¹⁰:

Նույն օրը Լ. Տեր-Պետրոսյանն իրեն ուղեկցող պատվիրակության հետ այցելեց Թեհրանի «Արարատ» մարզավան, որտեղ իրանահայ հայրենակիցներին ուղղված իր ողջույնի խոսքում նշեց. «Իրանահայությունն այսօր հուզիչ, խորին ցնծության մեջ է, որովհետև առաջին անգամ հյուրնկալում է իր դրախտավայր հայրենիքի՝ ազատ, անկախ Հայաստանի նախագահին: Այս հյուրընկալության ընթացքում ամբողջ Թեհրանում փողփողում է հայոց եռագույնը...

Մեզ համար չափազանց կարևոր է Հայաստանի և Իրանի միջև հարաբերությունների զարգացումը, և պատահական չէ, որ Հայաստանի նախագահի՝ փաստորեն երկրորդ պաշտոնական այցը արտասահման տեղի է ունենում մեր բարեկամ Իրանի Իսլամական Հանրապետություն:

⁹ «Ալիք» օրաթերթ, Թեհրան, 1992 թ., 7 մայիսի:

¹⁰ Տե՛ս Լևոն Ահարոնյան, Փոթորկոտ կեանքիս օրերը (հասարակական եւ քաղաքական յուշեր), գիրք Բ, Թեհրան, 2010, էջ 916–917:

Հայ ժողովուրդն անկախությունը ստացավ ոչ թե որպես նվեր, ոչ թե որպես երկնային շնորհ, այլ ձեռք բերեց իր համառ պայքարի, իր զրկանքների, նաև, որքան էլ ցավալի է դա նշել, մեր անդառնալի կորուստների գնով: Այսօր էլ մեր քաջորդիները, զենքը ձեռքին, պայքարում են Ղարաբաղում՝ իրենց պատվի և արժանապատվության, իրենց սուրբ հողի համար...

Հայաստանի և Իրանի, հայ և իրանցի ժողովուրդների բարեկամությունը գնում է դարերի, հարյուրամյակների խորքը, և մեր ամբողջ պատմությունը միայն ու միայն մեր բարեկամության և համագործակցության վկայությունն է եղել: Օրհնյալ լինի այն երկիրը, որտեղ հայությունը չորս հարյուր տարվա գոյությունից հետո կարող է չտարբերվել իր հայրենիքի ժողովրդից ո՛չ իր ժպիտով, ո՛չ իր հուզմունքով, ո՛չ իր մտածողությամբ և ո՛չ իր լեզվով:

Հայ և իրանական բարեկամությունը, որը երբեք չի դադարել, այսօր պատեհություն է ստացել ձևակերպվելու պետական մակարդակով, միջպետական, երկկողմանի հարաբերությունների մակարդակով: Եվ ես այստեղ էլ ուրախությամբ պետք է նշեմ, որ Հայաստանի և Իրանի հանրապետությունների հարաբերությունները զարգանում են չափազանց բնական կերպով, մեզ համար ցանկալի ընթացքով, և այսօր արդեն մենք կարող ենք վկայել այդ հարաբերությունների գործնական արդյունքների մասին...

Այս ջերմ ընդունելությունը ես համարում եմ վկայություն Իրանի իշխանությունների այն ուշադրության, որ տաժում են հայ-իրանական բարեկամության և համագործակցության նկատմամբ և նաև այն գնահատականի արտահայտությունը, որ Իրանի իշխանությունները տաժում են Իրանի հայ համայնքի վաստակի նկատմամբ՝ այս երկրի բարգավաճման և ծաղկման գործում:

Իրանահայությունը 400 տարի հոգով, սրտով կապված լինելով իր նախնիների հայրենիքի հետ, միաժամանակ եղել է Իրանի լիարժեք քաղաքացին, հավատարիմ քաղաքացին, որն իր բոլոր կարողություններն ի սպաս է դրել Իրանի ծաղկմանն ու բարգավաճմանը:

Եվ ես վստահ եմ ու համոզված, որ հայ-իրանական միջպետական հարաբերությունների ամրապնդումը կնպաստի իրանահայության ջանքերի բազմապատկմանը և միաժամանակ նաև հայ-իրանական հարաբերություններում իրանահայության դերի ամրագրմանը:

Կեցցե՛ ազատ, անկախ Հայաստանը:

Կեցցե՛ հայ և իրանցի ժողովուրդների, Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության բարեկամությունը¹¹:

Հարկ է նշել, որ ՀՀ կառավարության կողմից որոշված էր մինչև Հայաստանի նախագահի այցը Իրան ավարտել Արաքս գետի վրա՝ Մեղրի քաղաքի Ազարակ ավանի դիմաց ժամանակավոր զինվորական նավակամուրջի (պոնտոնային կամուրջի) տեղադրումը: 1992 թ. մայիսի 5-ին այն արդեն տեղադրված էր¹², իսկ նրա պաշտոնական բացումը տեղի ունեցավ մայիսի 6-ին:

Այդ ժամանակավոր կամուրջը դարձավ մի տեսակ արյունատար անոթ, որը կոչված էր սնելու շրջափակման ու պատերազմական վիճակի մեջ գտնվող և դժվարին դրության մեջ հայտնված Հայաստանի Հանրապետությանը: Իզուր չէ, որ հայ ժողովուրդը այդ կամուրջն անվանեց «հույսի կամուրջ», «փրկության ուղի»: Այդ ժամանակավոր կամուրջի օգնությամբ մեր մանուկ հանրապետությունը հնարավորություն ստացավ երկրի հարավային կողմից ձեռքբերու շրջափակման օղակը և դուրս գալու լայն աշխարհ: Այդ առթիվ ՀՀ առաջին նախագահն իրավացիորեն նշել է, որ «Հայաստանի ամենախիստ շրջափակման տարիներին Մեղրու ձանապարհը եղել է մեր գոյատևման ամենակարևոր պայմաններից մեկը»¹³:

1992 թ. մայիսի 6-ին տեղի ունեցավ բանակցությունների առաջին փուլը Իրանի Իսլամական Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության նախագահների միջև: Բանակցությունների ընթաց-

¹¹ «Ալիք» օրաթերթ, Թեհրան, 1992 թ., 7 մայիսի:

¹² «Ալիք» օրաթերթ, Թեհրան, 1992 թ., 6 մայիսի:

¹³ Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Ընտրանի, էջ 658:

քում երկու նախագահները փոխըմբռնման մթնոլորտում կատարեցին մտքերի փոխանակություն քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, ինչպես նաև տարածաշրջանային ու միջազգային հարցերի շուրջ և փոխադարձ բարեկամության սկզբունքի հիման վրա գծեցին երկու երկրների երկարատև համագործակցության շրջանակները:

Հատուկ քննարկման առարկա դարձավ նաև Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Մտահոգություն հայտնելով այդ հարցի կապակցությամբ՝ ԻԻՀ նախագահը նշեց, որ Իրանի նպատակն է հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդներին փրկել պատերազմի աղետից և տարածաշրջանում հաստատել խաղաղություն: Նա ավելացրեց, որ ինչքան ավելի երկարի բախումների շղթան, այնքան ավելի մեծ վնասներ կկրեն այդ ժողովուրդները, և ավելի խոր թշնամանք կառաջանա նրանց միջև, որոնք այդ բախումների իրական զոհերն են: Բացի այդ, էլ ավելի կբարդանա հարցի լուծումը և կխոչընդոտվի երկու երկրների անկախացման ու վերաշինության գործընթացը:

Նախագահ Ռաֆսանջանին նաև շեշտեց, որ խաղաղության ու կայունության հաստատումն օգտակար է ն տարածաշրջանի, ն Իրանի հարևան երկրների համար և հույս հայտնեց, որ Թեհրանում տեղի ունեցող բանակցությունները տարածաշրջանում բախումների ավարտման շրջադարձային կետ կհանդիսանան»:

Լ. Տեր-Պետրոսյանը նշեց, որ Հայաստանի ժողովուրդը մեծ ակնկալիքներ ունի Իրան կատարած իր այցելությունից և հույս հայտնեց, որ այցը շրջադարձային կդառնա երկու երկրների հարաբերությունների ընդլայնման գործում: Անդրադառնալով ղարաբաղյան հարցին՝ ՀՀ նախագահը նշեց. «Ղարաբաղում խաղաղության հաստատման ուղղությամբ ձեռնարկված նախաձեռնություններում մենք վստահել ենք Իրանին, քանի որ Ձեր երկիրն իրապես անկողմնակալ դիրք ունի այդ հարցում և Ձեր նպատակը միմիայն մարդասիրական նկատառումներն են և այդ հարցը կարգավորելու համար մի արդար լուծում գտնելը: Հայաստանի ժողովուրդը շնորհակալություն է հայտնում այդ նախաձեռնությունների համար»:

Հարկ է նշել, որ ՀՀ նախագահի այցից մի քանի օր առաջ Թեհրան էր ժամանել հայկական մեկ այլ պատվիրակություն, որը լուրջ բանակցություններ էր ունեցել իր իրանցի գործընկերների հետ, որի արդյունքում ձեռք էին բերվել բազմաթիվ փոխշահավետ պայմանավորվածություններ տնտեսական, մշակութային, գիտական և այլ բնագավառներում համակողմանի համագործակցության շուրջ: Որպես այդ բանակցությունների արդյունք՝ նախքան երկու երկրների նախագահների կողմից համատեղ հայտարարության ստորագրումը երկու կողմերի համապատասխան նախարարների միջև ստորագրվեցին չորս համաձայնագրեր՝ էներգետիկայի, կապի, հաղորդակցության, տնտեսական և քաղաքական փոխադարձ հարաբերությունների ընդլայնման վերաբերյալ:

1992 թ. մայիսի 7-ին՝ հինգշաբթի օրը, Թեհրանում ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը և ԻԻՀ նախագահ հոջաթ-օլ-էսլամ Աքբար Հաշեմի Ռաֆսանջանին ստորագրեցին բանակցությունների եզրափակիչ փաստաթուղթը՝ համատեղ հայտարարություն «Համագործակցության, բարեկամության և բարիդրացիության մասին»: Այն դարձավ երկու երկրների միջպետական հարաբերությունների հիմքում ընկած կարևորագույն փաստաթուղթը: Դրանով երկկողմ հարաբերությունները դրվում էին պետական բարձր մակարդակի վրա:

Փաստաթղթում նշվում էր, որ Հայաստանի Հանրապետությունը և Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը՝ որպես իրավահավասար երկու բարեկամ և դրացի պետություններ, կզարգացնեն երկկողմանի հարաբերությունները: Երկու պետությունները, ելնելով միմյանց ինքնիշխանության, տարածքային ամբողջականության, ներքին գործերին չմիջամտելու, ուժային սպառնալիքից ձեռնպահ մնալու, տարաձայնությունները խաղաղ ձևանպարհով լուծելու, փոխադարձ շահերի, միջազգային պարտավորությունների նկատմամբ հարգանքի սկզբունքներից, ձեռնամուխ կլինեն իրենց հարաբերությունների զարգացմանը:

Կողմերը հավաստիացնում էին միմյանց, որ բարիդրացիության, համագործակցության և փոխադարձ վստահության ամրապնդման

համար կգործադրեն բոլոր ջանքերը: Համատեղ հայտարարության մեջ հատուկ շեշտվում էր, որ երկու պետությունները միմյանց ընդհանուր սահմանները դիտում են որպես խաղաղության սահմաններ և կաշխատեն, որպեսզի տարածաշրջանի տարբեր ազգերի հարաբերություններում մշտապես տիրի խաղաղություն, կայունություն և բարեկամություն:

Հայտնելով իրենց հավատարմությունը ՄԱԿ–ի կանոնադրության սկզբունքներին՝ կողմերը անթույլատրելի էին համարում սեփական տարածքը օգտագործել միմյանց նկատմամբ բռնության գործադրման համար:

Անդրադառնալով երկու երկրների փոխադարձ կապերի կարևորությանը և հատկապես հաշվի առնելով պատմական, մշակութային և էթնիկական ընդհանրությունները՝ կողմերը նշում էին երկու երկրների բարձրաստիճան ղեկավարների մշտական և պարբերական փոխայցելությունների և հանդիպումների անհրաժեշտության մասին: Հաշվի առնելով յուրաքանչյուր երկրում գոյություն ունեցող հնարավորությունները՝ երկկողմանի հարաբերություններն էլ ավելի զարգացնելու նպատակով կողմերը համաձայնվում էին պատրաստել և կնքել համագործակցության երկարաժամկետ համաձայնագրեր և առավելագույնս օգտագործել միմյանց հնարավորություններն ու ներուժը:

Կողմերն անդրադառնում էին նաև տարածաշրջանում խաղաղություն, կայունություն և անվտանգություն հաստատելու անհրաժեշտությանը և համաձայնվում էին, որ երկու երկրների բարձրաստիճան ղեկավարները շարունակաբար և կանոնավոր կերպով կխորհրդակցեն այդ հարցերի շուրջը կայուն ու թշնամանքից զերծ շրջան ստեղծելու նպատակով կգործադրեն իրենց բոլոր ջանքերը, որպեսզի տարածաշրջանի ժողովուրդների տնտեսական զարգացման համար պայմաններ ստեղծվեն:

Կողմերը պայմանավորվում էին իրենց երկրների հնարավորության սահմաններում տարերային աղետների դեպքում միմյանց ցույց տալ համակողմանի օգնություն, ինչպես նաև ջանք գործադրել՝

ստեղծելու համատեղ կառուցվածքներ տարերային աղետների կանխարգելման և դրանց հետևանքների վերացման համար: Համատեղ հայտարարության այս հոդվածը չափազանց կարևոր էր և՛ Իրանի, և՛ Հայաստանի համար, քանի որ երկու երկրներն էլ աչքի էին ընկնում իրենց երկրաշարժաստեպությանը: Կողմերն առևտրատնտեսական հարաբերությունները զարգացնելու նպատակով համաձայնվում էին հնարավորին չափ կարճ ժամկետներում ստեղծել տնտեսական և գիտատեխնիկական համատեղ հանձնախումբ, որպեսզի համագործակցության ընթացքը քննարկելու նպատակով ամեն տարի Երևանում և Թեհրանում անցկացվեն խորհրդակցություններ:

Կողմերն անդրադարձան Իրանի Իսլամական Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության միջև նավթի, գազի, տնտեսության և առևտրի, բանկային համակարգի և արդյունաբերության, ինչպես նաև երկու երկրների շահերն արտահայտող այլ բնագավառների վերաբերյալ կնքված համաձայնագրերի իրականացման և ընդլայնման անհրաժեշտությանը և կարևորությանը:

Կողմերը հավաստեցին, որ միջոցներ կձեռնարկեն գիտության, կրոնի, արվեստի, զրականության, կրթության, բժշկության, առողջապահության, լրատվության, ռադիոյի և հեռուստատեսության, կինոյի, զբոսաշրջության և սպորտային բնագավառներում կապեր ստեղծելու ուղղությամբ: Կողմերը համաձայնության եկան հանցագործությունների, ահաբեկչության, թմրադեղերի, մաքսանենգության, օդանավերի առևանգման, մշակութային արժեք ներկայացնող իրերի պատրիսի դուրսբերման հարցերում համագործակցելու և փորձի փոխանակման մասին:

Երկու հարևան երկրները պայմանավորվում էին բոլոր ջանքերը գործադրել համագործակցելու կենսոլորտի պահպանման բնագավառում, զարգացնել երկու երկրների միջխորհրդարանային կապերը, դիվանագիտական, առևտրական, հյուպատոսական և այլ պաշտոնական ներկայացուցիչների գործունեության համար ստեղծել անհրաժեշտ պայմաններ, զբոսաշրջային, տնտեսական, առևտրա-

կան, սպորտային, մշակութային և գիտական խմբերի համար վիզաների ձևակերպման խնդրի մեջ պարզություն մտցնել, բազմակողմանի համագործակցության համար ստեղծել իրավական, ֆինանսական և առևտրական նպաստավոր պայմաններ և կազմակերպել երկու երկրների միջև գիտատեխնիկական լրատվության փոխանակում:

Հաշվի առնելով փոխհարաբերությունների զարգացման գործում կապի դերը՝ կողմերը համաձայնության եկան գործադրելու բոլոր ջանքերը՝ զարգացնելու և հաստատելու երկու երկրների հաղորդակցության համակարգը՝ տրանսպորտի, հեռախոսակապի, ցամաքային և օդային հաղորդակցությունների տարբեր բնագավառներում:

Կողմերն անդրադարձան նաև Իրան-Հայաստան-սևծովյան նավահանգիստներ տարանցիկ ճանապարհի արագ շահագործման հարցին:

Համատեղ հայտարարության վերջում ցանկություն էր հայտնվում, որ երկու երկրների տնտեսական պաշտոնատարների միջև կնքված բոլոր պայմանագրերն ու համաձայնագրերը շուտափույթ կերպով վավերացվեն և հիշյալ պայմանագրերում ու համաձայնագրերում նշված կետերն իրագործվեն հնարավոր ամենակարճ ժամանակաշրջանում¹⁴:

Այսպիսով՝ հիմք դրվեցին երկու հարևան և ինքնիշխան պետությունների միջև պաշտոնական հարաբերություններին, որոնք բոլոր նախադրյալներն ունեին արագ և վերընթաց գծով զարգանալու համար: Դրա երաշխիքը նախ և առաջ կայանում էր նրանում, որ հայ-իրանական բարեկամական հարաբերություններն ունեին լավ պատմական հիմք: Այնուհետև այդ պետությունների միջև գոյություն չունեղորև տարածքային կամ էթնիկական հիմնախնդիր, վեճ և այլն:

Մայիսի 7-ին ՀՀ նախագահը և Հայաստանի պատվիրակության անդամները՝ ընկերակցությամբ Կորյուն արքեպիսկոպոս Պապյանի, իսլամական խորհրդարանի հայ պատգամավորներ Վարդան Վար-

¹⁴ Տե՛ս ԲՀ արտաքին գործերի նախարարության «Դիվանագիտական բանբեր», էջ 22–24:

դանյանի և Արտավազդ Բաղումյանի, Թեհրանի թեմական խորհրդի ատենապետ Սերոժ Սուքիասյանի, այցելեցին Իրանի Իսլամական Հանրապետության հիմնադիր և Իսլամական հեղափոխության առաջնորդ հանգուցյալ Իմամ Խոմեյնիի դամբարան, որտեղ նրանց դիմավորեց իմամի որդին՝ հոջաթ-օլ-էսլամ Ահմադ Խոմեյնին:

Այցելության ընթացքում Հայաստանի Հանրապետության նախագահը, ծաղկեպսակ դնելով, իր հարգանքի տուրքը մատուցեց Իրանի Իսլամական Հանրապետության հանգուցյալ հիմնադիրի հիշատակին, որից հետո հատուկ օթյակում հոջաթ-օլ-էսլամ Ահմադ Խոմեյնիի և ՀՀ նախագահի միջև տեղի ունեցավ մտերմիկ զրույց: Այնուհետև Լ. Տեր-Պետրոսյանը ստորագրեց հատուկ հուշատետրում¹⁵:

Իր այցի վերջում մայիսի 8-ին ՀՀ նախագահը և իրեն ընկերակցող պատվիրակությունը ժամանեցին Սպահան: Սպահանի միջազգային օդանավակայանում նրանց դիմավորեցին Սպահանի նահանգի նահանգապետ Վաղեֆին, զինվորական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, հայ ազգային մարմինների ներկայացուցիչները և հոգևորական դասը:

ՀՀ նախագահը և իրեն ընկերակցող պատվիրակությունն այցելեց Սպահանի արվարձանում գտնվող Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքը, ուր արժանացավ հայության ջերմ ընդունելությանը:

Ս. Ամենափրկչյան վանքում Կորյուն արքեպիսկոպոս Պապյանի գլխավորությամբ տեղի ունեցած կրոնական արարողությունից հետո ՀՀ նախագահն այցելեց վանքի շրջափակում գտնվող Մեծ եղեռնի բյուրավոր նահատակների հուշարձան և ծաղկեպսակ դրեց՝ իր հարգանքի տուրքը մատուցելով հայ անմեղ նահատակների հիշատակին:

Նոր Ջուղայում ՀՀ նախագահը ողջույնի խոսքով դիմեց Ս. Ամենափրկիչ վանքի բակում և շրջակա փողոցներում ծփացող բազմահազար հայությանը. «Սիրելի՛ հայրենակիցներ, սիրելի՛ եղբայրներ, քույրեր, մայրեր. այսօրվան մենք վաղուց էինք սպասում, այսօրվան դուք սպասել էք 400 տարի, և վերջապես ձեր և մեր երազանքն իրականություն դարձավ: Այսօր միացել են հայրենիքը և 400-ամյա Նոր Ջուղան:

¹⁵ «Ալիք» օրաթերթ, Թեհրան, 1992 թ., 8 մայիսի:

Ես նախ և առաջ ձեզ եմ ուղղում ազատ, անկախ Հայաստանի ողջույնը: Հայաստանի երեք ու կես միլիոն ժողովուրդն այս օրերին ապրում է նույն այն զգացումներով, ժպտում է նույն այն ժպիտներով, խոսում է այնպես, ինչպես դուք եք խոսում. և այսօր ոչ թե դուք եք գտել ձեր հայրենիքի նախագահին, այլ նախագահը նույնպես վերագտել է իր արմատները, որի 400–ամյա ավանդապահն եք եղել դուք...

Իրանն առաջին պետություններից մեկն է, որ ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը և նրա հետ հավասարը հավասարի պես հաստատեց դիվանագիտական հարաբերություններ... Ինչպես պարզվեց իրանական իշխանությունների հետ մեր ունեցած բանակցություններում, Հայաստանի և Իրանի երկկողմ հարաբերությունների զարգացման մեջ որևէ արգելք, որևէ սահմանափակում չի կարող լինել, մեզ համար բաց են Իրանի բոլոր դռները, Իրանի համար էլ բաց են Հայաստանի բոլոր դռները... Հանդիպումը Հայաստանի և Իրանի հանրապետությունների նախագահների միջև կարելի է համարել շրջադարձային և նշանակալի»¹⁶:

Իր պաշտոնական այցի ավարտից հետո ՀՀ նախագահը վերադարձավ հայրենիք: Հարկ է նշել, որ 1992 թ. հանդիսացավ հայ-իրանական հարաբերությունների վերընթաց զարգացման համար խիստ արգասավոր տարի: Նախ, ի կատարումն կողմերի միջև կնքված միջպետական համաձայնագրերի, նշված թվականին կյանքի կոչվեցին բազմաթիվ ձեռնարկումներ, ստորագրվեցին նոր համաձայնագրեր և այլն: Դրանցից հիշատակության արժանի են ՀՀ-ի և ԻԻՀ-ի միջև հյուպատոսական համագործակցության վերաբերյալ համաձայնագիրը, երկու երկրների արտաքին գործերի նախարարությունների միջև կոնսուլտացիաներ անցկացնելու վերաբերյալ փաստաթուղթը, ՀՀ-ի և ԻԻՀ-ի միջև դիվանագիտական և ծառայողական անձնագիր ունեցող անձանց առանց մուտքի վիզայի ելումուտ ապահովելու համաձայնագիրը, ապրանքափոխանակության և ուղևորությունների ընդարձակման ու ծավալման, առևտրատնտեսական և գիտատեխ-

¹⁶ «Ալիք» օրաթերթ, Թեհրան, 1992 թ., 9 մայիսի:

նիկական համագործակցության, 1992–1994 թվականների համար նախատեսված մշակութային և գիտական համագործակցության, ԻԻՀ–ի նավթի նախարարության և ՀՀ վառելիքաէներգետիկայի նախարարության, ԻԻՀ Կենտրոնական բանկի և ՀՀ Կենտրոնական բանկի միջև համագործակցության հաստատման, տարանցիկ, արտահանվող և ներմուծվող ապրանքների և ուղևորների երթևեկության, մաքսային տարածաշրջանային սեյսմիկ անվտանգության համակարգ ստեղծելու վերաբերյալ և այլ հարցերի առնչվող համաձայնագրերի կնքումը: Այդ նույն օրերին փոխըմբռնման հուշագիր ստորագրվեց Թեհրանի համալսարանի երկրաֆիզիկայի ինստիտուտի և ՀՀ կառավարությանն առընթեր սեյսմիկ պաշտպանության ծառայության միջև¹⁷:

1992 թ. հաճախակի էին նաև իրանական դիվանագետների, պաշտոնատար անձանց, զանազան պատվիրակությունների այցերը Հայաստան: Այսպես, օրինակ՝ նշված թվականի մարտին Հայաստան այցելեց ԻԻՀ արտաքին գործերի փոխնախարար Մահմուդ Վայեզին: Իրանական բարձրաստիճան դիվանագետը Երևանում հանդիպումներ ունեցավ և բանակցություններ վարեց ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի, արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանի և այլ պաշտոնատար անձանց հետ: Բանակցությունների ձևաչափը չափազանց ընդգրկուն էր. այն ներառում էր նաև Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը: Երևանում ունեցած իր պաշտոնական հանդիպումների ժամանակ ԻԻՀ արտաքին գործերի փոխնախարարը ժխտեց որոշ քաղաքական ուժերի այն պնդումները, թե իբր ղարաբաղյան հակամարտությունն ունի կրոնական բնույթ: Միաժամանակ նա հավաստիացրեց, որ Իրանի Իսլամական Հանրապետության ինչպես քաղաքական ղեկավարությունը, այնպես էլ հեղինակավոր կրոնական շրջանները նույնպես ժխտում և չեն ընդունում ղարաբաղյան հակամարտության կրոնական բնույթ ունենալու վարկածը: Մարտի 31–ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում իրանական բարձրաստիճան դիվա-

¹⁷ Մանրամասն տե՛ս Վ. Բայբուրդյան, «Իրանն այսօր», Երևան, 1999:

նագետին ընդունեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ս. Տ. Վազգեն Ա-ը: Զրույցի ընթացքում վեհափառ հայրապետը հավաստիացրեց Վայեզիին, որ թե՛ Հայաստանում և թե՛ հայկական սփյուռքում չկա որևէ հայ հոգևորական, որը տուրք տա դարաբաղյան կոնֆլիկտի կրոնական բնույթ ունենալու խիստ վտանգավոր ու անընդունելի տեսակետին:

1992 թ. ապրիլի 22-ին Հայաստան ժամանեց ԻԻՀ պատվիրակությունը՝ իրանական մեջլիսի հայազգի պատգամավոր Վարդան Վարդանյանի գլխավորությամբ: Պատվիրակությունը իր հետ հատուկ ինքնաթիռով Երևան էր բերել Իրանի հայ համայնքի կողմից հանգանակված միջոցներով ձեռք բերված և իրանական կառավարության աջակցությամբ ուղարկված 24 տոննա դեղորայք ու սննդամթերք: Երևանում ԻԻՀ պատվիրակությանն ընդունեց ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ Բաբկեն Արարքցյանը:

1992 թ. ապրիլի 28-ին Երևանի «Հրազդան» հյուրանոցային համալիրում հանդիսավոր պայմաններում տեղի ունեցավ Իրանի Իսլամական Հանրապետության դեսպանության պաշտոնական բացումը: Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարության ողջ կազմը նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ, հայ մտավորականության, գիտնականների, գրողների, արվեստագետների հարյուրավոր ներկայացուցիչներ մասնակցեցին այդ հանդիսավոր և հիշարժան արարողությանը: Եղան բազմաթիվ ելույթներ՝ նվիրված հայ-իրանական դարավոր կապերին ու բարեկամությանը:

Հայկական և իրանական կողմերը համաձայնության էին եկել միառժամանակ միջպետական դիվանագիտական հարաբերություններ պահպանելու գործերի հավատարմատարի մակարդակով՝ հետագայում այն դեսպանի մակարդակի բարձրացնելու պայմանով: Հայաստանի Հանրապետությունում ԻԻՀ գործերի հավատարմատարի պաշտոնում նշանակվեց իրանական փորձառու դիվանագետ Բահման Ղասեմին, որին որոշ ժամանակ անց փոխարինեց Ահմադ Սոբհանին¹⁸:

¹⁸ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 1992 թ., 1 մայիսի:

Երևանում իրանական դեսպանատան պաշտոնական բացումից հետո օրակարգի իրատապ հարց դարձավ ԻԻՀ–ում Հայաստանի Հանրապետության դեսպանության բացումը: Որպես ԻԻՀ–ում ՀՀ գործերի հավատարմատար նշանակվեց տողերիս հեղինակը: Այդ նշանակման հարցում ըստ երևույթին վճռորոշ դերակատարություն էր ունեցել այն հանգամանքը, որ պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Վահան Բայբուրդյանը պրոֆեսիոնալ իրանագետ–արևելագետ էր և տարիներ շարունակ զբաղվել էր Իրանի պատմության հարցերով:

1993 թ. սեպտեմբերի 23–ին իրանական «Արիաթուր» օդային ընկերության չարտերային ինքնաթիռով Վահան Բայբուրդյանը ժամանեց Թեհրան: «Մեհրաբադ» միջազգային օդանավակայանում նրան դիմավորեցին ԻԻՀ արտաքին գործերի նախարարության բարձրաստիճան դիվանագետներ, իրանական խորհրդարանի՝ մեջլիսի պատգամավորներ, Թեհրանի հայոց թեմի թեմական խորհրդի անդամներ, «Ալիք» հայկական լրագրի խմբագրական կազմի, ինչպես նաև Իրանի հայ համայնքի մի խումբ ներկայացուցիչներ:

Օդանավակայանի պատվավոր հյուրերի սրահում նորանշանակ գործերի հավատարմատարի և իրանական կողմի ներկայացուցիչների միջև տեղի ունեցավ արարողակարգային բնույթի զրույց, որի ընթացքում շոշափվեցին նաև երկուստեք հետաքրքրություն ներկայացնող քաղաքական հարցեր:

Թեհրանում անհրաժեշտ էր նախ ձեռնամուխ լինել կազմակերպչական հարցերի լուծմանը: Այդ բնագավառում ամեն ինչ պետք էր սկսել զրոյից: Ամենալուրջ հարցը, անշուշտ, դեսպանատան շենքի հարցն էր: Հարմար տարբերակ էր նախկին ԽՍՀՄ դեսպանության հսկայական տարածքից մի հատված վերցնելը: Դրա հիմնավորումը կարող էր լինել այն, որ Խորհրդային Հայաստանը հանդիսանում էր Խորհրդային Միության կազմի մեջ գտնվող հանրապետություն և որպես այդ պետության իրավահաջորդ, կարող էր ժառանգել ինչ–ինչ գույքեր ու շինություններ: Սակայն Ռուսաստանի Դաշնության կառավարությունը կտրականապես դեմ էր նշված տեսակետին և հետևա-

բար նաև Ռուսաստանի դեսպանության տարածքից նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության տարածք տրամադրելուն: ՀՀ արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանի և ԻԻՀ-ում Ռուսաստանի Դաշնության դեսպան Գուդևի միջև Թեհրանում տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ պաշտոնապես հայտարարվել էր, որ Ռուսաստանը՝ որպես իրավահաջորդ, իր վրա է վերցրել ԽՍՀՄ արտաքին պարտքերը՝ արտերկրում ԽՍՀՄ անշարժ գույքը որպես սեփականություն պահելու պայմանով¹⁹, հետևաբար բացառվում է Հայաստանին տարածք տրամադրելու հարցը:

Թեհրանում գործերի հավատարմատար Վահան Բայբուրդյանը դեսպան Գուդևի հետ հանդիպման ժամանակ փորձեց վերստին բարձրացնել այդ հարցը: Պատասխանը նույնն էր: Դեսպանը միայն խոստացավ Հայաստանի նոր կազմակերպվող դեսպանությանը տրամադրել որոշ չափով գույք՝ աթոռներ, սեղաններ, գրասենյակային պարագաներ և այլն: Երբ պարզվեց, որ խոսքն արդեն օգտագործված և մաշված գույքի մասին է, Վ. Բայբուրդյանը քաղաքավարի ձևով հրաժարվեց այդ նվերից:

Հարկ է նշել, որ Հայաստանի անկախացումից հետո, երբ սկսվեց տարբեր երկրներում դեսպանատներ բացելու գործընթացը, որոշվեց հայկական գաղթօջախ ունեցող երկրներում դեսպանատների շենքի ձեռքբերման և կահավորման ֆինանսական ծախսերը հոգալու համար օգտվել հայկական գաղթօջախների նյութական օժանդակությունից: Այդ նույն ճանապարհին ընտրվեց Իրանում դեսպանատուն բացելու պարագայում: Թեհրանի հայոց թեմի թեմական խորհուրդը սիրահոծար կերպով որոշեց Վահրամ և Ռոզա Ավագյանների կտակած շենքը հատկացնել Իրանում ՀՀ դեսպանությանը: Թեմական խորհուրդը որոշեց շենքը դեսպանատանը հանձնելուց առաջ վերանորոգել և պատշաճ ձևով կահավորել: Այդ գործում մեծ ու անգնահատելի դերակատարություն ունեցան Թեհրանի հայոց թեմի թեմական

¹⁹ Տե՛ս Գ. Բաղալյան, Հայաստանի դեսպանություններն Իրանում, «Նալիի» տարեգիրք, Բ հատոր, Թեհրան, 2008, էջ 417:

խորհրդի ատենապետ Սերոժ Սուքիասյանը և ատենադպիր Ժորժիկ Աղազարյանը, որոնք օրն ի բուն, առանց ջանք ու եռանդ խնայելու զբաղվում էին դեսպանատան շենքի վերանորոգման ու կահավորման գործով՝ դա համարելով առաջին հերթին իրենց հայրենասիրական պարտքը:

Որոշ ժամանակ անց դեսպանատան երկհարկանի 400 քառակուսի մետր տարածք ունեցող շենքը, որը գտնվում էր Թեհրանի կենտրոնական մասում, «Փարքե շահր» հանրային զբոսայգու և Ռուսաստանի Դաշնության, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Վատիկանի դեսպանությունների հարևանությամբ, պատրաստ էր բացման արարողությունը կատարելու համար:

ՀՀ դեսպանատան բացումը տեղի ունեցավ 1992 թ. դեկտեմբերի 22-ին: Բացման արարողությանը մասնակցում էին ՀՀ փոխնախագահ Գագիկ Հարությունյանն իրեն ուղեկցող ստվարաթիվ պատվիրակության հետ, ՀՀ արտաքին գործերի փոխնախարար Արման Նավասարդյանը, Իրանի Իսլամական Հանրապետության բարձրաստիճան պաշտոնատարներ, արտգործնախարարության ստորաբաժանումների ղեկավարներ՝ փոխնախար Մահմուդ Վայեզիի գլխավորությամբ, Հայաստանում ԻԻՀ գործերի հավատարմատար Սոքիանին, իրանական խորհրդարանի՝ Մեջլիսի պատգամավորներ, Թեհրանում հավատարմագրված դիվանագիտական ներկայացուցչությունների ղեկավարներ, միջազգային զանազան կազմակերպությունների անդամներ, Իրանի հայ համայնքի աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների ներկայացուցիչներ, մասնավորապես Թեհրանի կամ Կենտրոնական թեմի առաջնորդ Գերաշնորի Արտակ արքեպիսկոպոս Մանուկյանը, Սպահանի և Հարավային Իրանի հայոց թեմի առաջնորդ Գերաշնորի Կոլյուն արքեպիսկոպոս Պապյանը, Ատրպատականի թեմի կաթողիկոսական փոխանորդ Նշան վարդապետ Թոփուզյանը, հայ կաթողիկե հարանվանության հոգևոր առաջնորդ Գերապայծառ Վարդան արքեպիսկոպոս Թեքեյանը: Ներկա էին նաև իրանահայ համայնքի պատգամավորական ժողովի դիվա-

նի անդամները, Թեմական խորհրդի ողջ կազմը, Իրանի Իսլամական խորհրդարանի իրանահայության պատգամավորներ Վարդան Վարդանյանն ու Արտավազդ Բաղումյանը, «Ալիք» օրաթերթի աշխատակիցները, իրանահայ գործարար շրջանների ներկայացուցիչները (Լևոն Ահարոնյանը, Սեպուհ, Նժդեհ և Վիգեն Ասլանյանները և այլք): Դեսպանության շենքի տարածքի փոքրության պատճառով այնուամենայնիվ հրավիրվածների թիվը սահմանափակ էր: Դեսպանատան շրջակայքում և կից փողոցներում հավաքվել էին հազարավոր իրանահայեր, որոնք ստիպված էին ունկնդիր լինել դեսպանատան բացման արարողությանը ձայնասփյուռի միջոցով: Տերունական աղոթքի արարողությունից հետո Հայաստանի Հանրապետության օրհներգի՝ «Մեր հայրենիքի» հնչյունների ներքո ՀՀ փոխնախագահ Գագիկ Հարությունյանը և գործերի հավատարմատար Վահան Բայբուրդյանը խուռներամ բազմության բուռն ծափահարությունների ներքո դանդաղ բարձրացրին Հայաստանի Հանրապետության պետական դրոշը՝ Եռագույնը: Դեսպանատան շենքի կատարին ծածանվեց հայ ժողովրդի իղձերի, նրա ինքնության ու ազատության դրոշը: Իրանահայությունը 70 տարի շարունակ սպասել էր այդ երջանիկ օրվան, և կատարվեց նրա իղձը:

Այսպիսով՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում Հայաստանի Հանրապետության դեսպանատունը պաշտոնապես հայտարարվեց բացված: Բացման հանդիսավոր արարողության ժամանակ ելույթ ունեցան ՀՀ գործերի հավատարմատար Վահան Բայբուրդյանը, ՀՀ փոխնախագահ Գագիկ Հարությունյանը և ԻԻՀ փոխարտգործնախարար Մահմուդ Վայեզին:

Իր ելույթում ՀՀ գործերի հավատարմատարը Իրանի Իսլամական Հանրապետության հիմնադիր իմամ Խոմեյնիի, Իրանի Իսլամական հեղափոխության առաջնորդ այաթոլլահ Սեյեդ Ալի Խամենեյիի և ԻԻՀ նախագահ հոջաթ-օլ-Էսլամ Աքբար Հաշեմի Ռաֆսանջանիի հասցեին մեծարման խոսքեր ասելուց հետո անդրադարձավ հայ-իրանական դարավոր բարեկամությանը՝ հատուկ շեշտելով, որ առաջին

աշխարհամարտի տարիներին Իրանը ասպնջական վերաբերմունք է ունեցել արևմտահայոց՝ Մեծ եղեռնը վերապրած հայության նկատմամբ՝ Իրանի հողում նրանց տրամադրելով ապաստան և ստեղծելով կյանքի բարենպաստ պայմաններ: Այնուհետև նա նշեց, որ Հայաստանի անկախացումը նոր էջ է բացելու հայ-իրանական բարեկամության հարուստ տարեգրության մեջ: Վահան Բայբուրդյանը Իրանում Հայաստանի Հանրապետության դեսպանատան բացման օրը համարեց երկու երկրների ժողովուրդների համար շրջադարձային օր: Նա հույս հայտնեց, որ ՀՀ-ի և ԻԻՀ-ի միջև տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կապերը օրըստօրե կգարգանան ի շահ հայ և իրանական ժողովուրդների:

ՀՀ փոխնախագահ Գագիկ Հարությունյանն իր ելույթում նշեց. «Այս վայրկյաններն իրենց մեջ պարունակում են մեծ պատմական խորհուրդ, և սերունդների համար խոսուն վկայություն կդառնա այն իրողությունը, որ հազարամյակների արմատներ ունեցող մեր երկու ժողովուրդների բարեկամությունն ու համագործակցությունը նոր զարթոնք են ապրում: Ձերբազատվում է վերջին տասնամյակների անբնական ու անբանական խորթություններից և գտնում է իր բնական ճանապարհը»: Իր խոսքի եզրափակիչ մասում ՀՀ փոխնախագահը շնորհակալություն հայտնեց Իրանի Իսլամական Հանրապետության ղեկավարությանը Հայաստանի հետ համագործակցելու կապակցությամբ բարի կամք և ակտիվ օժանդակություն ցուցաբերելու համար:

Պրն Գ. Հարությունյանի խոսքից հետո ելույթ ունեցավ ԻԻՀ արտաքին գործերի փոխնախարար Մահմուդ Վալեզին: Նա նշեց, որ Իրանի Իսլամական Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը հիմնված է հարևան երկրների հետ սերտ հարաբերություն ստեղծելու վրա և հենց այդ պատճառով Իրանն այն առաջին երկրներից էր, որ 1991 թ. պաշտոնապես ճանաչեց ՀՀ անկախությունն ու տարբեր բնագավառներում սկսեց Հայաստանի հետ զարգացնել փոխշահավետ համագործակցություն: Նա նշեց, որ արդեն իսկ Արաքս գետի

վրա տեղադրված ժամանակավոր կամրջի շնորհիվ երկու երկրների միջև ստեղծվել է ցամաքային կապ: Պրն Վայեզին հույս հայտնեց, որ Իրան–Հայաստան հարաբերություններն օրըստօրե կգարգանան և կհարատենն:

Վայեզիի խոսքից հետո օրինանքի խոսք ասաց Թեհրանի թեմի հոգևոր առաջնորդ Տեր Արտակ արքեպիսկոպոս Մանուկյանը:

Դեսպանատան բացումից հետո օրակարգի հրատապ հարց էր դառնում դիվանագետներին բնակելի տարածքով ապահովելու հարցը: Այդ գործում ևս օգնության հասավ հայ համայնքը: Հայ դիվանագետների համար չորսհարկանի նորակառույց շենքում կահավորված անվճար կացարան հատկացվեց «Իրանահայ ազգային և մշակութային միության», Իրանի հայ կաթողիկե եկեղեցու առաջնորդարանի և մի խումբ հայրենասեր իրանահայերի նյութական աջակցության շնորհիվ:

Առհասարակ դեսպանատան գործունեությունն առավել արդյունավետ ձևով կազմակերպելու համար Վահան Բայրուրյանը ստեղծեց «Դեսպանատան բարեկամների միություն» կառույցը, որի օգտակար գործունեությունը դժվար է մեկ–երկու նախադասությամբ բնութագրելը:

Բնավ պատահական չէ, որ հենց սկզբից հայ–իրանական համագործակցության ամենաձավալուն ու ակտիվ բնագավառներն էին դառնալու առևտուրն ու տնտեսությունը: Հայաստանի շրջափակման և տնտեսական դժվարությունների պայմաններում Իրանի հետ համագործակցության մեջ Հայաստանի Հանրապետությունը տեսնում էր իր տնտեսական առկա խնդիրների լուծման կարևորագույն ուղիներից մեկը: Այդ գործը կայուն հիմքերի վրա դնելու և արդյունավետ կերպով զարգացնելու նպատակով 1992 թ. նոյեմբերին ՀՀ նախագահի հրամանագրով ստեղծվեց «Հայ–իրանական հարաբերությունները համակարգող պետական հանձնախումբ», որը գլխավորեց ՀՀ փոխնախագահ Գ. Հարությունյանը: Երկու երկրների միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունները խթանելու նպատակով Թեհրանում ստեղծվեց նաև «Իրան–Հայաստան առևտրական պալատ»՝ իրանա-

հայ հայտնի գործարար, միջազգային բեռնափոխադրումների «Սաթի» ընկերության ղեկավար Լևոն Ահարոնյանի գլխավորությամբ: Պալատի մեջ ընդգրկվեցին ինչպես հայ, այնպես էլ իրանցի աչքի ընկնող գործարարներ: Պալատի գործը վերին աստիճանի ծավալուն էր այն պարզ պատճառով, որ Իրանում Հայաստանի դեսպանատունը չուներ առևտրական բաժին: Իրան–Հայաստան առևտրական պալատը երկու երկրների հարաբերությունների զարգացմանը նպաստող առաջին հաստատությունն էր, որն Իրանում ստացավ պաշտոնական գրանցում: Կարճ ժամանակ անց պալատի անդամության համար դիմողների թիվն օրըստօրե ավելանում էր: Իրանական թե՛ մասնավոր և թե՛ պետական ընկերությունները դիմում էին պալատին՝ Հայաստանի արդյունաբերական ձեռնարկությունների և առևտրական ընկերությունների մասին տեղեկություններ ձեռք բերելու նպատակով²⁰:

Երկու երկրների միջև վերընթաց գծով զարգացող առևտրատնտեսական հարաբերություններն օրակարգի հրատապ հարց էին դարձնում Արաքսի վրա մշտական կամրջի կառուցումը, քանի որ ժամանակավոր նավակամուրջը ի վիճակի չէր բավարարելու հարաձուն կերպով զարգացող հայ–իրանական առևտրատնտեսական հարաբերությունների պահանջները:

Տակավին 1992 թ. մայիսի 14–ին Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև ստորագրվել էր միջպետական համաձայնագիր Արաքս գետի վրա համատեղ մշտական կամրջի նախագծման և կառուցման համար: Շնորհիվ Ավստրալիայի հայության դրամական աջակցության՝ հայկական կողմի համար գործնականում լուծվեց կամրջի շինարարության ֆինանսավորման խնդիրը: Մեղրի–Նորդուզ մշտական կամրջի շինարարությունն ավարտվեց 1995 թ. դեկտեմբերին, իսկ Հայաստանի և Իրանի կողմից պաշտոնական բացումը կատարվեց 1996 թ. հունվարի 9–ին: Այդ կամրջի շահագործման հանձնումը նոր հզոր լիցք հաղորդեց հայ–իրանական առևտրատնտեսական հարաբերություններին: Անդրա-

²⁰ Այդ մասին մանրամասն տես Լ. Ահարոնյան, Փոթորկոտ կեանքիս օրերը, էջ 1491–1499:

դառնալով այդ կամրջի նշանակությանը՝ ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը նշել է. «Եթե, Աստված մի արասցե, մեկ շաբաթով դադարի Հայաստան–Իրան կամրջի գործունեությունը, ապա գները հանրապետությունում կաճեն երկու անգամ, այսինքն՝ տեղի կունենա բնակչության կենսամակարդակի 100 տոկոսանոց անկում»²¹: Այդ նույն հարցի մասին մեկ այլ առիթով ՀՀ նախագահին արտահայտվել է հետևյալ կերպ. «Կյանքը ստիպեց մեզ ապրելու համար տարբերակներ փնտրել և գտանք այդպիսիք. ես նկատի ունեմ հարաբերություններն Իրանի հետ: Մենք սկսեցինք զրոյից, իսկ այսօր (խոսքը վերաբերում է 1997 թվականին – Վ. Բ.) Իրանը մեր առաջին տնտեսական գործընկերն է: Եվ եթե այսօր սահմանային կամուրջը փակվի, մեկ շաբաթ անց այստեղ գները կկրկնապատկվեն»²²:

Մշտական կամրջի շահագործումը հնարավորություն տվեց Իրանի տարածքով իրականացնելու նաև տարանցիկ բեռների փոխադրումը Հայաստան: Խոշոր մասշտաբներով սկսեց գործել Պարսից ծոց–Իրան–Հայաստան տրանսպորտային սխեման: Պարսից ծոցի Բանդար–Աբբաս նավահանգիստը սկսեց ծառայել որպես փոխաբեռնման կետ ծոցի ավազանի (հատկապես՝ Արաբական Միացյալ Էմիրությունների), Հնդկաստանի և Հարավարևելյան Ասիայի երկրներից տարանցիկ բեռներ Հայաստան տեղափոխելու համար: Ծայր առավ նաև Հայաստանի տարածքով իրանական բեռնատար մեքենաների տրանզիտային անցումը դեպի Սև ծով և հակառակ ուղղությամբ: Մեղրիի շրջանում գործող սահմանային կետը վերածվեց միջազգային անցումային կետի: Կատարելագործվեց սահմանագծում գործող հայկական և իրանական մաքսատների գործունեությունը:

Այդ բոլորը հնարավորություն ստեղծեց, որ Հայաստանն ու Իրանը դառնան միմյանց համար կարևորագույն առևտրական գործընկերներ: 1997 թ., 1994 թ. համեմատությամբ, Հայաստանի ապրանքաշրջանառությունն Իրանի հետ ավելացավ մոտ երեք անգամ: Իրանի

²¹ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Ընտրանի, էջ 496:

²² Սույն տեղում, էջ 582:.

Իսլամական Հանրապետությունը Հայաստանի արտաքին առևտրի մեջ զրավեց առաջին տեղը: Երկու երկրների առևտրատնտեսական հարաբերությունների մեջ նորը նաև այն էր, որ Իրանի մի շարք խոշոր նահանգների (Ատրպատական, Գիլյան, Քերման, Սպահան և այլն) գործարար շրջաններն ուղիղ և չմիջնորդավորված կապերի մեջ մտան Հայաստանի հետ: Իր առաջին քայլերը սկսեց կատարել նաև սահմանային առևտուրը, որի զարգացմանը երկուստեք մեծ կարևորություն էր տրվում: 1994 թ. Հայաստանի և Իրանի կառավարությունները ստորագրեցին համաձայնագիր Մեղրու շրջանի և Իրանի Մարանդ գավառի միջև սահմանամերձ առևտրի մասին:

1997–1998 թթ. Հայաստան–Իրան առևտրատնտեսական հարաբերությունները հասել էին մի հանգրվանի, երբ անհրաժեշտություն զգացվեց քանակական չափանիշներից անցում կատարելու դեպի որակական չափանիշները: Կյանքը հրամայական խնդիր էր դնում վերացարկվել պարզ առևտուր վարելու քաղաքականությունից՝ որպես համագործակցության գերադաս սկզբունք, և երկու երկրների կապերը դիտարկել տնտեսական ինտեգրացման տեսանկյունից՝ հենված փոխզարգացման վրա: Այլ կերպ ասած՝ անհրաժեշտ էր տնտեսական հարաբերություններն առևտրի ոլորտից ավելի մեծ չափով տեղափոխել արտադրատնտեսական համագործակցության ոլորտ, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, շինարարության բնագավառներ, խորացնել համագործակցությունը գիտության, նորագույն տեխնոլոգիաների, արդյունաբերական սարքավորումների, տեխնիկական գիտելիքների փոխանակման և այլ բնագավառներում:

Հայ–իրանական վերընթաց գծով զարգացող առևտրատնտեսական հարաբերություններն օրակարգի անհետաձգելի լուծման հարց դարձրին նաև բանկային համակարգի բնագավառում համագործակցության խնդիրը: Ուստի 1995 թ. հունվարի 12–ին Երևանում բացվեց իրանական հայտնի բանկերից մեկի՝ «Բանկե մելլաթի» մասնաձյուղը, որը կոչված էր հեշտացնելու երկու երկրների միջև առևտրական գործարքները: Բանկային համակարգում համագործակցությունը

հնարավորություն տվեց բաց անելու մասնավոր և պետական առևտրական ձեռնարկությունների մասնաձյուղեր, կազմակերպելու առևտրաարդյունաբերական ցուցահանդեսներ և այլն:

Հայ-իրանական առևտրատնտեսական հարաբերությունները որակական նոր աստիճանի հասցնելու համար անհրաժեշտ էր մշտապես զարգացնել ու կատարելագործել այդ բնագավառի իրավապայմանագրային դաշտը: Այդ ուղղությամբ կատարված քայլերից հատկապես հիշատակության արժանի է 1994 թ. հունիսի 3-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն առընթեր ստանդարտացման, չափաբանության և սերտիֆիկացման վարչության և ԻԻՀ արդյունաբերության նախարարության ստանդարտների և արդյունաբերական հետազոտությունների ինստիտուտի միջև կնքված համաձայնագիրը ստանդարտացման, չափաբանության և սերտիֆիկացման բնագավառում համագործակցության մասին²³: Այնուհետև 1995 թ. ՀՀ և ԻԻՀ կառավարությունների միջև կնքվեց համաձայնագիր եկամուտների և գույքի կրկնակի հարկումը բացառելու և հարկումից խուսափելու վերաբերյալ: Նույն թվականին ստորագրվեց համաձայնագիր կապիտալ ներդրումների խրախուսման և փոխադարձ պաշտպանության մասին:

Հայ-իրանական առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման ու ծավալման գործում չափազանց կարևոր դեր էին խաղում արդյունաբերական ապրանքների ցուցահանդեսների կազմակերպումը: Մինչև 1997 թվականը Հայաստանում կազմակերպվել էր իրանական արտադրանքների երեք ցուցահանդես: 1997 թ. Երևանում կազմակերպված իրանական արդյունաբերական և լայն սպառման ապրանքների խոշոր ցուցահանդեսը վերստին գալիս էր վկայելու այն իրողությունը, որ հայ-իրանական առևտրատնտեսական հարաբերությունները թևակոխել են զարգացման մի նոր էտապ: Իսկ 1994 թ. Հայաստանի Հանրապետությունը մասնակցել էր Թավրիզում տեղի ունեցած միջազգային ցուցահանդեսին: 1993 թ. օգոստոս-

²³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 1994 թ., 4 հունիսի:

սին Թեհրանում քացվեց ՀՀ արդյունաբերության նախարարության ցուցահանդեսը, որն ունեցավ մեծ հաջողություն:

Հայաստանի և Իրանի միջև հարաբերությունների սկզբնավորման առաջին իսկ օրերից երկու երկրների մշտական ուշադրության կենտրոնում է եղել միմյանց միջև ցամաքային և օդային հաղորդակցության հաստատման, զարգացման ու կատարելագործման խնդիրը: Հայաստանի անկախության ձեռքբերումից որոշ ժամանակ անց երկու երկրների միջև հաստատվեց օդային կապ: Մինչև 1993 թ. այդ կապն իրականացնում էր իրանական մասնավոր «Արիաթուր» ընկերությունը՝ կազմակերպելով Թեհրան–Երևան և Երևան–Թեհրան չարտերային թռիչքներ: Իսկ 1993 թվականից սկսած՝ այդ նույն չվերթով կանոնավոր թռիչքներ սկսեց իրագործել «Հայկական ավիաուղիներ» օդային ընկերությունը: 1996 թ. հոկտեմբերի 31–ից Թեհրան–Երևան չվերթով շաբաթական մեկ թռիչք սկսեց կատարել նաև իրանական «Քասպիան Էյրլայնզ» ավիաընկերությունը:

Հայաստանի և Իրանի քաղաքացիների համար երկու երկրների միջև երթևեկությունն ավելի մատչելի ու էժան դարձնելու նպատակով 1994 թվականից սկսած՝ Երևանի և Թեհրանի միջև սկսեց գործել նաև կանոնավոր ավտոբուսային երթևեկություն, որը սպասարկվում էր հայկական և իրանական տրանսպորտային ընկերությունների կողմից: Ցամաքային ավտոմոբիլային երթևեկությունն աննախընթաց կերպով զարկ տվեց զբոսաշրջությանը և փոխադարձ այցելություններին:

1990–ական թվականներից սկսած՝ մեծ կարևորություն ձեռք բերեցին և հեռանկարային դարձան հայ–իրանական համագործակցության ծրագրերն էներգետիկայի բնագավառում: Այդ ուղղությամբ առաջընթաց գրանցելու նպատակով 1994 թ. հունվարի II–ին Երևան ժամանեց ԻԻՀ էկոնոմիկայի և ֆինանսների նախարարության պատվիրակությունը նախարար Մոհամմադխանի գլխավորությամբ: 1995 թ. կնքվեց համաձայնագիր Իրան–Հայաստան գազամուղ կառուցելու վերաբերյալ: Ստորագրվեցին նաև համաձայնագրեր Իրանից հեղուկ գազ Հայաստան առաքելու, Իրան–Հայաստան քարձրավոլտ

Էլեկտրոնհաղորդման գծի կառուցման, Արաքս գետի վրա համատեղ հիդրոէլեկտրոկայանի կառուցման վերաբերյալ և այլն: 1997 թ. շահագործման հանձնվեց Իրան–Հայաստան բարձրավոլտ էլեկտրոնհաղորդման առաջին գիծը:

Տարեցտարի կատարելագործվում էին նաև երկու երկրների միջև կապի միջոցները: 1992 թվականից սկսած՝ սկսեց գործել Իրան–Հայաստան ավտոմատ հեռախոսային կապը: Նախագծեր մշակվեցին Հայաստանն օպտիկա–թելքային հեռախոսային գծով Իրանի տարածքի վրայով կապելու Եվրոպայի և Ասիայի հետ: 1995 թ. ԻԻՀ փոստի, հեռագրի և հեռախոսային կապի նախարարության և ՀՀ կապի նախարարության միջև կնքվեց փոխըմբռնման հուշագիր թվային ռադիոռելեային միջազգային հեռախոսակապ հիմնելու մասին:

Մինչև 1998 թ. ընկած շրջանում ստեղծվեցին բազմաթիվ հայ–իրանական համատեղ ձեռնարկություններ: 1997 թ. սովյալներով Հայաստանում արդեն գործում էին 250 այդպիսի ձեռնարկություններ: Երևանում սկսեց գործել իրանական ապրանքների բաշխման տերմինալը, որն ունի մեխանիկական բեռնավորման և բեռնաթափման կառամատույցներ և կապված է հայկական երկաթուղային ցանցին:

Որոշակի ձեռքբերումներ էին արձանագրվել նաև գյուղատնտեսության բնագավառում համագործակցության վերաբերյալ: Այդ բնագավառում կոոպերացումը զարգացնելու նպատակով 1995 թ. երկու երկրների միջև ստորագրվեց փոխըմբռնման հուշագիր: ՀՀ այն ժամանակվա գյուղատնտեսության նախարար Վլադիմիր Մովսիսյանի այցն Իրան նոր խթան հանդիսացավ գյուղատնտեսության բնագավառում համագործակցությունն էլ ավելի սերտացնելու ուղղությամբ: Հաջողությամբ զարգանում էին նաև երկու երկրների միջև քաղաքական հարաբերությունները: Հարկ է նշել, որ մինչև 1994 թ. երկու երկրների դիվանագիտական հարաբերությունները գտնվում էին հավատարմատարի մակարդակի վրա: Այդ նույն թվականին որոշվեց հարաբերությունների մակարդակը բարձրացնել դեսպանի աստիճանի: Այդ առթիվ ՀՀ և ԻԻՀ արտաքին գործերի նախարարություն-

ների միջև ձեռք բերված պայմանավորվածության արդյունքում նշանակվեցին դեսպաններ: ԻԻՀ դեսպանի պաշտոնում Երևան ժամանեց Համիդ Ռեզա Նիքբար Էսֆահանին: 1994 թ. նոյեմբերի 9-ին ՀՀ նախագահի հրամանագրով Վահան Բայբուրդյանը նշանակվեց ԻԻՀ-ում Հայաստանի Հանրապետության առաջին արտակարգ և լիազոր դեսպան: Նրան շնորհվեց նաև արտակարգ և լիազոր դեսպանի դիվանագիտական աստիճան: 1994 թ. դեկտեմբերի 20-ին նորանշանակ դեսպանը իր հավատարմագրերը հանձնեց ԻԻՀ նախագահ Աքբար Հաշեմի Ռաֆսանջանիին: Դեսպանի պաշտոնով Վահան Բայբուրդյանը Իրանում պաշտոնավարեց մինչև 1998 թ. հուլիսի 13-ը:

1993–1998 թվականների ընթացքում վերին աստիճանի աշխույժ էին քաղաքական շփումները երկու երկրների ղեկավար շրջանների միջև: Անհնարին է դրանց բոլորի մեկառմեկ թվարկումը: Սակայն մի քանիսին այնուամենայնիվ, արժե անդրադառնալ:

Այսպես՝ 1993 թ. հուլիսին Երևան ժամանեց ԻԻՀ խորհրդարանական պատվիրակությունը: Հուլիսի 10-ին պատվիրակությանն ընդունեց ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ Բաբկեն Արարքյանը: Հանդիպման ժամանակ նշվեց, որ իշխանության օրենսդիր մարմինների միջև կանոնավոր շփումների նպատակով երկու երկրների խորհրդարաններում ձևավորվելու են հայ-իրանական և իրանա-հայկական բարեկամության պատգամավորական խմբեր²⁴:

1994 թ. ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը և նրան ուղեկցող պատվիրակությունն այցելեցին ԻԻՀ՝ Բանդար-Աքբաս-Բաֆղ երկաթուղու բացման արարողությանը մասնակցելու համար: Նույն թվականին Պարսից ծոցի Քիշ կղզում ՀՀ պատվիրակությունը նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ հանդիպում ունեցավ ԻԻՀ նախագահ Աքբար Հաշեմի Ռաֆսանջանիի հետ: Այդ պատվիրակության կազմում էին նաև պետ. նախարար Վազգեն Սարգսյանը և ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Վահան Փափա-

²⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 1993 թ., 13 հուլիսի:

զյանը: Բանակցությունների օրակարգը չափազանց ծավալուն էր՝ սկսած Ղարաբաղի հիմնահարցից, տարածաշրջանային անվտանգության խնդիրներից մինչև հայ-իրանական տնտեսական, քաղաքական և մշակութային համագործակցության խնդիրները:

1994 թ. մայիսի 3-ին ԻԻՀ կառավարության հրավերով Թեհրան ժամանեց ՀՀ պաշտոնական պատվիրակությունը՝ ՀՀ փոխնախագահ Գագիկ Հարությունյանի գլխավորությամբ: Պատվիրակությունը հանդիպումներ ունեցավ ԻԻՀ նախագահ Ռաֆսանջանիի և արտգործնախարար Վելայաթիի հետ²⁵:

1995 թ. մարտին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը և նրան ուղեկցող պատվիրակությունն այցելեց ԻԻՀ՝ Մեշհեդ-Սարախսթազան երկաթուղու բացման հանդիսավոր արարողությանը մասնակցելու համար: Այդ այցի ընթացքում հիմք դրվեց Իրան-Հայաստան-Թուրքմենստան եռակողմ համագործակցությանը:

1998 թ. հուլիսին ԻԻՀ այցելեց ՀՀ կառավարական պատվիրակությունը՝ օպերատիվ հարցերի գծով նախարար, հայ-իրանական հարաբերությունները համակարգող հանձնախմբի նախագահ Շահեն Կարամանուկյանի գլխավորությամբ:

Քիչ չէին նաև իրանական դիվանագիտական ու պետական գործիչների այցերը Հայաստան: Այսպես՝ 1994 թ. հունվարին Երևան ժամանեց ԻԻՀ արտգործնախարարության Արևելյան Եվրոպայի և ԱՊՀ երկրների գլխավոր վարչության պետ Մահմուդ Բանքին: Նրան ընդունեցին ՀՀ նախագահը և արտգործնախարարը²⁶: 1994 թ. հունիսին Երևանում աշխատանքային այցով գտնվում էր ԻԻՀ արտաքին գործերի փոխնախարար Մահմուդ Վայեզին, որին ընդունեցին ՀՀ նախագահը և փոխնախագահը: 1994 թ. պաշտոնական այցով Հայաստանի Հանրապետություն այցելեցին նաև ԻԻՀ խորհրդարանի՝ Մեջլիսի փոխնախագահ, ԻԻՀ Ազգային անվտանգության գերագույն խորհրդի քարտուղար Ռոհանին, ԻԻՀ արտաքին գործերի նախարար

²⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 1994 թ., 6 մայիսի:

²⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 1994 թ., 14 հունվարի:

Ալի Աքբար Վելայաթին, ԻԻՀ արտգործնախարարության ընդհանուր հարաբերությունների և կապերի գծով փոխնախարար Մորթեզա Սարմադին:

1996 թ. դեկտեմբերի 25–29–ին պաշտոնական այցով Հայաստան ժամանեց ԻԻՀ առաջին փոխնախագահ Հասան Հաբիբին իրեն ուղեկցող սովորաբար պատվիրակության հետ: Իրանական քաղաքական վերնախավի աչքի ընկնող այդ բարձրաստիճան գործչի բանակցությունների օրակարգը Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարության հետ վերին աստիճանի հագեցած ու ծավալուն էր՝ տարածաշրջանի քաղաքական իրադրությանը վերաբերող խնդիրներից սկսած մինչև առևտրատնտեսական բազմապիսի հարցեր: Հատկապես հատուկ քննարկումների առարկա դարձավ Իրան–Հայաստան–Վրաստան–Հունաստան քառակողմ համագործակցությանը վերաբերող հարցը, որն առաջարկվել էր Հայաստանի կողմից և հավանության արժանացել իրանական կառավարության կողմից: Դժբախտաբար Վրաստանը, որը նախապես տվել էր իր համաձայնությունը այդ քառակողմ համագործակցությանը մասնակցելու վերաբերյալ, վերջին պահին Թուրքիայի և Ադրբեջանի ճնշման ներքո ընկրկեց և հրաժարվեց համագործակցությանը մասնակից լինելուց:

Այցի ընթացքում ԻԻՀ փոխնախագահը խոստացավ Իրանի ֆինանսական և տեխնիկական օգնությունը Երևանի ավտոդողերի գործարանը վերագործակցելու հարցում: Այդ օգնության շնորհիվ կարճ ժամանակամիջոցում գործարանը սկսեց աշխատել և թողարկել արտադրանք, որի մի մասը արտահանվում էր Իրան:

1997 թ. հայ–իրանական քաղաքական հարաբերությունների բնագավառում նշանավոր իրադարձություն էր դեկտեմբեր ամսին Հայաստանի, Հունաստանի և Իրանի արտաքին գործերի նախարարների կողմից ստորագրված փոխըմբռնման հուշագիրը եռակողմ համագործակցության վերաբերյալ: Խոսքը վերաբերում է նրան, որ Վրաստանի մերժումից հետո՝ մասնակցելու քառակողմ համագոր-

ծակցությանը, այնուամենայնիվ Իրանը, Հայաստանը և Հունաստանը որոշեցին համագործակցության գաղափարը կյանքի կոչել առանց Վրաստանի մասնակցության՝ ստեղծելով եռակողմ՝ Իրան–Հայաստան–Հունաստան համագործակցության կառույց: Այդ համագործակցությունը նրա գոյության առաջին շրջանում գործում էր վերին աստիճանի արդյունավետ կերպով: Համագործակցության շրջանակներում ստեղծվել էին հատուկ աշխատանքային խմբեր, որոնք կորորդինացնում էին կառույցի գործունեությունը ամենաբազմապիսի բնագավառներում, մասնավորապես կապի, տրանսպորտի, արդյունաբերության, էներգետիկայի, բնական աղետների դեմ պայքարի, շինարարության, զբոսաշրջության, շրջակա միջավայրի պահպանման և այլն:

Հարաձուն կերպով զարգանում էին նաև Հայաստանի և Իրանի միջև մշակութային, գիտական, կրթության բնագավառի և այլն կապերը: Հայերն ու իրանցիները երկու հզոր մշակույթ ունեցող ժողովուրդներ են, և նրանց միջև մշակութային համագործակցությունը փոխադարձաբար կարող է հարստացնել երկու ժողովուրդներին և նպաստել ստեղծելու նոր որակներ և արժեքներ: Երկու երկրների միջև գիտական և մշակութային հարաբերությունների հիմքը դրվեց 1992 թ. մայիսի 7–ին՝ կողմերի միջև ստորագրված համաձայնագրով: 1994 թ. Հայաստանի Հանրապետության և ԻԻՀ կառավարությունների միջև ստորագրվեց նոր համաձայնագիր մշակույթի, գիտության, կրթության, սպորտի, զբոսաշրջության և զանգվածային լրատվության միջոցների բնագավառում համագործակցության վերաբերյալ: 1994 թ. կողմերի փոխադարձ համաձայնությամբ Թեհրանի համալսարանում բացվեց հայագիտական բաժին, իսկ Երևանի Հրաշյա Աճառյանի համալսարանում՝ իրանագիտական բաժին: 1994 թ. փետրվարի 1–12–ը Հայաստանը մասնակցեց Թեհրանում կազմակերպված միջազգային կինոփառատոնին, հունիսին Հայաստանում անցկացվեց իրանական կինոֆիլմերի փառատոն, նույն ամսին Երևանի հանրապետական գեղագիտական կենտրոնի ցուցաս-

րահում բացվեց «Նկարում են Իրանի երեխաները» ցուցահանդեսը, սեպտեմբերի 5–15–ը Երևանում կայացավ իրանական կինոֆիլմերի փառատոն, Երևանի տիկնիկային թատրոնը մասնակցեց Թեհրանի տիկնիկային թատրոնների միջազգային փառատոնին, հունիսի 22–ին Երևանի Հակոբ Պարոնյանի անվան թիվ 59–րդ պարսկերեն թեքումով դպրոցի աշակերտներն այցելեցին Իրան: 1995 թ. երկու երկրների միջև կնքվեց համաձայնագիր սպորտի բնագավառում համագործակցության վերաբերյալ: 1995 թ. հոկտեմբերի 13–ին ստորագրվեց հուշագիր Երևանում Կապույտ մզկիթի վերանորոգման վերաբերյալ, որը կյանքի կոչվեց կարճ ժամանակամիջոցում: Իրանը հատկապես մեծ հետաքրքրություն էր դրսևորում Հայաստանի գիտատեխնիկական ներուժի, ինչպես նաև հիմնարար գիտությունների բնագավառում նրա ունեցած ձեռքբերումների վերաբերյալ: Այդ բնագավառում կողմերի միջև համագործակցելու նպատակով իրանական կողմի հրավերով ԻԻՀ այցելեց ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահ Ֆադեյ Սարգսյանը, որն իր այցի ժամանակ արդյունավետ պայմանավորվածություններ ձեռք բերեց ԻԻՀ մի շարք գիտական և ուսումնական հաստատությունների հետ:

ՀՀ ԳԱԱ Լ. Օրբելու անվան ֆիզիոլոգիայի ինստիտուտի մի խումբ նյարդագետ գիտնականներ տևական գործուղման մեջ էին գտնվում Իրանում՝ աշխատելով Թեհրանի Շահիդ Բեհեշթի բժշկական գիտությունների և առողջապահական ծառայությունների համալսարանում, ինչպես նաև Պաստյորի անվան գիտական ինստիտուտում:

Երևանի պետական համալսարանի գեոֆիզիկայի ամբիոնի մի շարք աշխատակիցներ պայմանագրային կարգով ջրի որոնման աշխատանքներ էին կատարում Իրանի ջրագուրկ շրջաններում: Ատրպատականում և Սարչեշմեի պղնձի հանքերի շրջանում օգտակար հանածոների հայտնաբերման և դրանց շահագործման աշխատանքներով զբաղվում էր հայ երկրաբանների մի խումբ: Սերտ համագործակցություն գոյություն ուներ նաև հայ և պարսիկ երկրաշարժագետների միջև:

Իրանի հայկական ճարտարապետական հուշարձանների վերանորոգման նախագծեր կազմելու համար Հայաստանից հրավիրվել էին բարձրորակ ճարտարապետներ, հնագետներ և այլն:

Հայաստանի և Իրանի միջև երկկողմ գիտամշակութային կապերը զարգանում էին պայմանագրային հիմքերի վրա: Այսպես՝ 1995 թ. ստորագրվեց փոխըմբռնման հուշագիր ՀՀ առողջապահության նախարարության և ԻԻՀ առողջապահության, դեղագործության և բժշկական կրթության նախարարության միջև առողջապահության և բժշկագիտության ոլորտներում համագործակցության վերաբերյալ: Առհասարակ պետք է նշել, որ գիտա-մշակութային համագործակցության վերաբերյալ հայ-իրանական իրավապայմանագրային բազան վերին աստիճանի հազեցված ու հարուստ է:

Այսպիսով՝ ընդհանրացնելով 1991–1998 թվականների ընթացքում հայ-իրանական հարաբերությունների բնագավառում արձանագրված ձեռքբերումները՝ անվարան կարելի է նշել, որ նշված տարիներին ոչ միայն դրվեցին ապագա համագործակցության կայուն հիմքերը, այլև ձեռք բերվեցին ակնառու խոշոր նվաճումներ:

ՆԻԿՈԼԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Պարմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, գիտության վաստակավոր գործիչ, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Մերձավոր Արևելքի միջազգային հարաբերությունների ուսումնասիրության բաժնի վարիչ, Արևելագիտության ինստիտուտի պնօրենի խորհրդական

ԱՅԱԹՈԼԼԱՏ ԽՈՄԵՅՆԻ ՄՈՏԵՑՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԱՐԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՀԱՐՑՈՒՄ ԵՎ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԴԵՊ

XX-րդ դարի 70-ական թվականների կեսերին Մերձավոր Արևելքը կրկին պեկոծվեց: 1973 թ. հեկտեմբերին տեղի ունեցավ արաբա-իսրայելական չորրորդ պատերազմը, որի ընթացքում առաջին անգամ արաբական-եգիպտական զորքերին հաջողվեց հաղթանակի հասնել պատերազմի նախնական փուլում, ձեռքել իսրայելական անառիկ համարվող «Բարլեի գիծը», անցնել Սուեզի ջրանցքը և լուրջ սպառնալիք ստեղծել Իսրայելի համար: Դա 1960-ականների սկզբների Կարիբյան ձգնաժամից հետո ամենավտանգավոր միջազգային ձգնաժամն էր, երբ աշխարհը կրկին կանգնեց միջուկային պատերազմի վտանգի առջև: 1975 թ. սկսվեց Լիբանանի քաղաքացիական երկրորդ պատերազմը, որը տևեց մոտ 15 տարի, որի մեջ ներգրավվեցին Սիրիան, Սաուդյան Արաբիան, Եգիպտոսը, Հորդանանը, Իրաքը, Սուդանը, Մարոկկոն, Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպությունը և այլ երկրներ ու ուժեր: Նասերի մահից հետո Եգիպտոսի նախագահի պաշտոնը ստանձնած Անվար Սադատը և Իսրայելի վարչապետ Մենահիմ Բեգինը 1978 թ. ստորագրեցին Քեմպ Դևիդի համաձայնագիրը, իսկ 1979 թ.՝ ևս մեկ համաձայնագիր, որով Եգիպտոսը լքեց Իսրայելին դիմակայող արաբական երկրների շարքերը, ինչը ծանր հարված էր արաբական երկրներին և պաղես-

տինյան ազատագրական շարժմանը: Սադաթի այդ քայլն արաբական աշխարհը գնահատեց որպես դավաճանություն և նրան քաղաքական մեկուսացման ենթարկեց: 1981 թ. հոկտեմբերի 6-ին Անվար Սադաթն իր դավաճանական քայլի համար սպանվեց ահաբեկիչների ձեռքով և Եգիպտոսի նախագահ դարձավ Հուսնի Մուբարաքը: Սակայն այս շրջանի ամենակարևոր և համաշխարհային նշանակություն ունեցող երևույթը 1979 թ. Իրանի իսլամական հեղափոխությունն էր, շահական վարչակարգի տապալումը և Իրանի Իսլամական Հանրապետության (ԻԻՀ) հռչակումը, որը, բնականաբար, մեր տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական նոր իրողություններ ստեղծեց:

Հիշեցնենք, որ այդ տարիները սառը պատերազմի և երկու գերտերությունների՝ ԱՄՆ-ի ու ԽՍՀՄ-ի միջև հակասությունների լարվածության ամենավտանգավոր փուլերից մեկն էին: Երկու գերտերություններն էլ ունեին իրենց ռազմաքաղաքական մեծ շահերը մերձավորարևելյան տարածաշրջանում և ակտիվորեն միջամտում էին վերոնշյալ քաղաքական իրադարձություններին: Ստեղծված պայմաններում ԱՄՆ-ի օժանդակությամբ իր գործունեությունն ակտիվացրեց ՆԱՏՕ-ի անդամ Թուրքիան, որը միջամտում էր Լիբանանի և արաբական այլ երկրների ներքին գործերին, ոչ բարեկամական դիրք էր գրավել Իրանի շիական-իսլամական հեղափոխության նկատմամբ և լի էր վճռականությամբ սպասարկելու ԱՄՆ-ի ու արևմտյան մյուս պետությունների ռազմավարական շահերը: Անհանգստացած էին նաև ձգնաժամային այդ գոտու անմիջական և մերձավոր հարևան երկրները, որոնք մտահոգ էին, թե իրադարձությունների հետագա զարգացումն ինչպիսի և ինչ աստիճանի ներգործություն կարող էր ունենալ նրանց վրա:

I. Իմ առաքելությունը Մերձավոր Արևելքում (1979 թ.)

Ստեղծված իրադարձություններից մտահոգված երկրների շարքում մենք առաջին հերթին դասում ենք Խորհրդային Հայաստանը: Ճիշտ է, Հայաստանը, ինչպես խորհրդային մյուս բոլոր հանրա-

պետություններն այդ ժամանակ, դեռևս անկախ պետություն չէր և մտնում էր ԽՍՀՄ կազմի մեջ, այդուհանդերձ, Խորհրդային Միության հնարավոր ներգրավումը մերձավորարևելյան առձակատումների մեջ չէր կարող վտանգ չներկայացնել Հայաստանին, մանավանդ որ այդ բախումները ծավալվում էին Խորհրդային Միության հարավային, այսինքն՝ հենց Հայաստանի ինչպես անմիջական (իրանական և թուրքական), այնպես էլ մերձակա (լիբանանյան, սիրիական և ընդհանրապես արաբական) սահմանների մոտ:

Հայաստանին մտահոգող մյուս կարևոր հարցն այն էր, որ մերձավորարևելյան երկրներում բնակվում էր հայության մի հոծ զանգված, որը, բնականաբար, ենթակա էր քաղաքական վայրիվերումներին: Նշյալ տարածաշրջանում կենտրոնացված սփյուռքահայերի գլխին մեծ վտանգ էր կախված: Այդ ժամանակ նրանց թիվը հասնում էր մոտ 700–750 հազարի, այդ թվում՝ Լիբանանում բնակվում էր 250 հազար, Իրանում՝ 200 հազար, Սիրիայում՝ 100–120 հազար, Թուրքիայում՝ 80–90 հազար, Իրաքում՝ 20 հազար, Եգիպտոսում՝ 10–12 հազար, Հորդանանում՝ 6–8 հազար, Քուվեյթում՝ 7 հազար հայ և այլն: Եվ եթե ավելացնենք, որ հայության ճնշող մեծամասնությունը հայտնվեց քաղաքական և ռազմական իրադարձությունների ամենավտանգավոր էպիկենտրոններում, ապա ավելի ակնառու կդառնան նրանց սպառնացող վտանգների ծավալները: Այս պարագան մեծապես անհանգստացնում էր Հայաստանի ղեկավարությանը, և այդ իմաստով այն հայտնվել էր բավականին ծանր դրության մեջ: Մերձավորարևելյան երկրների սփյուռքահայերի վիճակն ինչ–որ չափով անհանգստացնում էր նաև Խորհրդային Միությանը: Հանրահայտ ճշմարտություն է սփյուռքահայերի դրական և բարեկամական դիրքորոշումը Խորհրդային Միության նկատմամբ, որն առաջին հերթին պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ նրանց մայր հայրենիքը՝ Հայաստանը, գտնվում էր ԽՍՀՄ–ի կազմում: Մոսկվայում շատ լավ տեղյակ էին այդ մասին և օգտվում էին դրանից ու հիանալի հասկանում, որ նրա շահերից չէր բխում մերձավորարևելյան սփյուռքահայության թուլա-

ցումը, առավել ևս նրա ցաքուցրիվ լինելը: Նա Խորհրդային Միության մերձավորարևելյան քաղաքականության որոշակի գործոններից մեկն էր և ուրույն դեր էր կատարում:

Ահա այսպիսի պայմաններում հասունացավ Լիբանան պատվիրակություն ուղարկելու հարցը, որի մեջ ներգրավվեցի նաև ես՝ հատուկ առաքելությամբ: Դրան անդրադարձել է 1977–1988 թվականներին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանն իր ձեռագիր հուշերում²⁷: Ուստի նպատակահարմար ենք համարում հղում կատարել նրա Հուշերի այդ հատվածին՝ որպես սկզբնաղբյուրի. «Ն. Հովհաննիսյանին մենք գործուղեցինք Լիբանան (այդ պատրվակի տակ նա պետք է այցելեր Մերձավոր Արևելքի նաև այլ երկրներ) ավելի լայն շրջանակների խնդիրներ լուծելու համար (օգտագործելով նրա լայն կապերն այդ ռեգիոնի շատ հասարակական գործիչների հետ): Այնպես որ նա պատվիրակության կազմում ընդգրկված է հատուկ նպատակների համար: Եվ, ի պատիվ նրա, պետք է ասել, որ նա հենց հատուկ առաջադրանքները կատարեց բավական հաջող: Մեզ՝ Հայաստանի ղեկավարությանը, շատ էր հետաքրքրում հենց Խոմեյնիի վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Ն. Հովհաննիսյանը, իրոք լուրջ աշխատանք տանելով Իրանի տարբեր շրջանների (հասարակական գործիչների) հետ, մեզ հաղորդեց, որ այաթոլլահ Խոմեյնի կվարի հայանպաստ քաղաքականություն» (ընդգծումները Կ. Դեմիրճյանինն են):

Երբ Կ. Ս. Դեմիրճյանը նշում է, որ «Ն. Հովհաննիսյանին մենք գործուղեցինք Լիբանան», ապա «մենք» ասելով՝ նա նկատի ուներ ոչ միայն Հայաստանի ղեկավարությանը, այլև Մոսկվային, քանի որ դրանք այնպիսի հարցեր էին, որ առանց Մոսկվայի գիտության և համաձայնության չէին կարող առաջ քաշվել և լուծվել: Դեռ ավելին՝ առանցքային բնույթի մի շարք հարցերի նախաձեռնությունը եկել է

²⁷ Ձեռագիր հուշերի այդ հատվածը, որը հեղինակի կողմից համարակալված 143–րդ էջն է, 2010 թ. ինձ տրամադրել է Կ. Դեմիրճյանի հարգարժան տիկինը՝ Ռիմա Դեմիրճյանը, ում հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը և երախտագիտությունը:

Մոսկվայից: Դրանով է բացատրվում նաև այն հանգամանքը, որ Լիբանանում գործողման ընթացքում ես մշտապես վայելել եմ Բեյրութում Խորհրդային Միության դեսպան Սուլդատովի և դեսպանության մյուս աշխատակիցների ամենալայն աջակցությունը և օժանդակությունը: Իսկ «այլ երկրներ» ասելով՝ Կ. Դեմիրճյանն առաջին հերթին նկատի ուներ Իրանը և շփումները նրա լիազոր ներկայացուցիչների հետ: Իմ թեկնածության ընտրությունը պատճառաբանված էր մի շարք հանգամանքներով. դրանց մասին նշում է Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարը: Նրա ասածին կցանկանայինք ավելացնել նաև հետևյալ հանգամանքները: Ես այդ ժամանակ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Արաբական երկրների բաժնի վարիչն էի, բազմաթիվ արաբագիտական ուսումնասիրությունների հեղինակ, որոնք հրատարակվել էին ոչ միայն Երևանում, այլև Մոսկվայում, Բեյրութում, Հալեպում, Բեռլինում (հայերեն, ռուսերեն, արաբերեն, գերմաներեն, անգլերեն), արաբական երկրների հետ բարեկամության և մշակութային կապերի Խորհրդային ասոցիացիայի վիցե պրեզիդենտը, ԽՍՀՄ–Լիբանան բարեկամության ընկերության նախագահության անդամ և Հայ–արաբական բարեկամության ընկերության նախագահը: Մինչ այդ ես արդեն մի քանի անգամ այցելել էի Լիբանան, Սիրիա, Իրաք, Հորդանան, տեղյակ էի արաբական իրողություններին և հանդիպումներ էի ունեցել արաբական քաղաքական, հասարակական, գիտական և մշակութային մի շարք ակադեմիկոս գործիչների հետ²⁸:

Ես, բնականաբար, այստեղ հանգամանորեն չեմ լուսաբանի իմ լիբանանյան առաքելությանը: Դա առանձին հարց է, որին ես կանդորադառնամ հետագայում: Կշռափեմ միայն առանձին դրվագներ, որովհետև առանց դրանց անհասկանալի կլինի իրանական փուլի հայտնվելը իմ առաքելության ոլորտում:

---

²⁸ Հարկ եմ համարում նշել, որ Բեյրութ գործողվեց նաև Հայաստանի կառավարության պատասխանատու մեկ այլ աշխատող՝ ազգային անվտանգության հարցերի մասնագետ: Մենք, բնականաբար, ի հարկին, համագործակցում էինք:

**II. Այաթոլլահ Խոմեյնի. «Իրանը երբեք չի դառնա
զենք ԱՄՆ-ի ձեռքում՝ ուղղված Խորհրդային
Միության դեմ, եթե...»**

Մենք արդեն նշել ենք, որ 1975 թ. Լիբանանում սկսվել էր քաղաքացիական պատերազմ, և երկիրը բաժանվել էր միմյանց հակադիր երկու թշնամական ճամբարի՝ աջերի և ձախերի: Աջ ուժերի միջուկը կազմում էին քրիստոնյա մարոնիների²⁹ այն խումբը, որը գլխավորում էին շեյխ Պյեր Ժմայելը և նրա երկու որդիները: Իսկ ձախերը կազմել էին «Ազգային շարժում» խմբավորումը: Հայերն առաջին օրվանից գրավեցին չեզոք դիրք: Բայց եթե Ազգային շարժում խմբավորումը հարգում էր հայերի դիրքորոշումը, ապա մարոնիները դեմ էին դրան: Նրանք վարում էին հեգեմոնիստական քաղաքականություն: Պյեր Ժմայելի մարոնիական խումբը ձգտում էր իրեն ենթարկելու նախ մարոնիական բոլոր խմբավորումները, այնուհետև բոլոր քրիստոնյա համայնքները՝ հույն ուղղափառ, կաթոլիկ և Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդներին, ապա իրենց իշխանությունը հաստատելու ամբողջ Լիբանանում: Հայ համայնքը դեմ էր մարոնիների քաղաքական նկրտումներին և չէր ենթարկվում նրանց պահանջներին: 1978 թ. հոկտեմբերի 1-ին լավ զինված մարոնիական ռազմամուլները հարձակում գործեցին Բեյրութի Բուրջ Համուդ, ինչպես նաև Բիբլոսի, Մեթնի, Քեսրվանի և այլ վայրերի հայկական թաղերի վրա: Հոկտեմբերյան արյունալի օրերին զոհվեց 80 և վիրավորվեց 350 հայ, հազարավոր հայեր դարձան փախստականներ: Այդ կերպ մարոնի զինված բանդաները փորձում էին զենքի ուժով իրենց ենթարկել հայ համայնքը: Չնայած ծանր կորուստներին՝ հայերը չենթարկվեցին նրանց և շարունակում էին հավատարիմ մնալ իրենց քաղաքականությանը: Կցանկանայինք ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել այն իրո-

²⁹ Մարոնիները վաղ միջնադարում ձևավորված քրիստոնեական աղանդ էին, որոնք իրենց անվանումը ստացել էին սուրբ Մարոնից: XVII դարասկզբից նրանք ճանաչեցին Հռոմի պապին որպես իրենց հոգևոր պետ, սակայն ունեն մաս իրենց սեփական եկեղեցապետը՝ պատրիարքը:

ղության վրա, որ քրիստոնյա հայերը հարձակման ենթարկվեցին քրիստոնյա մարոնիների կողմից, մինչդեռ ի պաշտպանություն քրիստոնյա հայերի՝ վճռականորեն հանդես եկան Լիբանանի մուսուլմանները, առաջին հերթին՝ շիաները, դրուզները, ինչպես նաև առանձին սուննիական խմբավորումներ: Մարոնիների ավազակային հարձակումը բողոքի մեծ ալիք առաջացրեց Լիբանանում, արաբական մյուս երկրներում, Խորհրդային Միությունում, աշխարհի այլ երկրներում և, իհարկե, Հայաստանում:

Լիբանանահայության համար ստեղծված այդ ծանր և վտանգավոր վիճակը օրակարգի հարց դարձրեց նրան օգնություն ցույց տալու և նրա ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու խնդիրը: Ուստի հակիրճ կերպով Լիբանան իմ առաքելության գլխավոր նպատակներն էին՝ օգտագործելով իմ կապերը լիբանանյան պետական, քաղաքական, հասարակական, կուսակցական, կրոնական և հնարավորության սահմաններում նաև գինվորական ու դատաիրավական գործիչների հետ՝ մոբիլիզացնել նրանց հնարավորություններն ու ներուժը լիբանանահայությանը քաղաքական և բարոյական աջակցություն ցույց տալու, նրա անվտանգությունն ապահովելու և հնարավոր նոր հարձակումները հայ համայնքի վրա կանխելու համար: Այս կարևորագույն խնդիրներն իրականացնելու նպատակով ես 1979 թ. հունվար–փետրվար ամիսներին, ընդհուպ մինչև շահ Մուհամմադ Ռեզա Պահլավիի վարչակարգի տապալումը, Խոմեյնիի վերադարձը Փարիզից Թեհրան և իսլամական հեղափոխության հաղթանակը, ապա նաև նույն թվականի սեպտեմբեր–հոկտեմբեր ամիսներին գտնվում էի Լիբանանում: Ես բազմաթիվ հանդիպումներ ունեցա Լիբանանի նախկին նախագահ Սուլեյման Ֆրանժիեի, վարչապետ Ռաշիդ Սոլիի և այլ բարձրաստիճան պետական գործիչների, պառլամենտի անդամների, քաղաքական կուսակցությունների և Լիբանանի կրոնական համայնքների ղեկավարների հետ, որի ընթացքում քննարկում էինք հայ համայնքի անվտանգության ապահովման, այդ գործում նրան օժանդակություն ցույց տալու, նրա որդեգրած

դրական չեզոքության դիրքորոշումը հարգելու, հայ համայնքի վրա աջակողմյան ուժերի նոր հարձակումները կանխելու և այլ հարցեր, որոնց մենք այստեղ չենք կարող անդրադառնալ: Եվ պետք է նշեմ, որ նրանք բոլորը դատապարտում էին մարոնիների 1978 թ. հոկտեմբերյան հարձակումը հայ համայնքի վրա, հայ համայնքը համարում էին Լիբանանի օրինական համայնքներից մեկը, իրենց համակրանքն արտահայտում հայերի նկատմամբ և խոստանում ամենալայն ու տարաբնույթ օգնություն ու օժանդակություն լիբանանահայությանը: Կցանկանալինք մեջբերել Լիբանանի նախկին վարչապետ Ռաշիդ Սուլի՝ տողերիս հեղինակի հետ հանդիպման ժամանակ արտահայտած տեսակետը, որը բնորոշ էր այդ ընթացքում արաբական պետական գործիչների մոտեցումներին. «Մենք՝ արաբներս, խոր հարգանք ենք տածում հայերի նկատմամբ, որոնք շատ բան են արել Լիբանանի տնտեսական և մշակութային զարգացման համար: Հայ համայնքը Լիբանանի օրինական համայնքներից մեկն է, իսկ հայերը՝ այս երկրի օրինական քաղաքացիները և մեր եղբայրները: Ուստի մենք մեր պարտականությունն ենք համարում պաշտպան կանգնել մեր հայ եղբայրներին»: Այդ օրերին «Պաշտպան կանգնել մեր հայ եղբայրներին» ձևակերպումը դարձավ գլխավոր կարգախոսը Լիբանանում:

Խիստ արդյունավետ եղան իմ հանդիպումները Լիբանանի շիա իսլամական համայնքի և նրա հոգևոր առաջնորդ Շամս ալ Դինի հետ, որը ցասումով դատապարտեց մարոնիների հակահայկական դիրքորոշումը, իսկ նրանց հարձակումը հայ համայնքի վրա որակեց ավազակային: Միաժամանակ իմամը հայտարարեց, որ Լիբանանի շիա համայնքը կանգնած է լիբանանահայության թիկունքին և անհրաժեշտության դեպքում նրան կօգնի ամեն կերպ: Ես շիաների դիրքորոշումը կարևորում էի նաև այն առումով, որ նրանք իրենց թվաքանակով արդեն դարձել էին Լիբանանի ամենախոշոր համայնքը և կազմում էին Լիբանանի բնակչության մեծամասնությունը: Հասկանալի է, որ շիաների՝ Լիբանանի ամենամեծ համայնքի հայանպաստ դիրքորոշումը շատ կարևոր էր մղձավանջային այդ օրերին: Մյուս

կողմից հարկ է մատնանշել նաև այն հանգամանքը, որ Լիբանանի շիաները շատ սերտ հարաբերությունների մեջ էին Իրանի շիաների հետ, որն ինձ հայտնի դարձավ լիբանանյան շիաների մեկ այլ ղեկավար Հուսեյն Հուսեյնիի հետ հանդիպման և քննարկումների ժամանակ: Նա շիական «Ամալ» ռազմաքաղաքական կազմակերպության առաջնորդն էր, մեծ հեղինակություն էր վայելում Լիբանանում և շատ չանցած՝ զբաղեցրեց Լիբանանի պառլամենտի նախագահի պաշտոնը, որն իր նշանակությամբ երկրորդն է Լիբանանում՝ նախագահի պաշտոնից հետո: «Ամալն» ուներ իր զինված ջոկատները³⁰, որոնք շատ լավ զինված էին, և լիբանանյան այլ ուժերը սովորաբար խուսափում էին նրանց հետ կոնֆլիկտի մեջ մտնելուց: Հուսեյն Հուսեյնին ինձ վստահեցրեց, որ հարկ եղած դեպքում ինքը պատրաստ է «Ամալի» զինված ուժերը դնել լիբանանահայերի տրամադրության տակ: Ես Լիբանանում գտնվելու ընթացքում բազմաթիվ հանդիպումներ ունեցա Հուսեյն Հուսեյնիի հետ, և մեր միջև հաստատվեցին գործնական հարաբերություններ, մենք վստահում էինք միմյանց և չեղավ թեկուզ մի դեպք, որ մենք մեր պայմանավորվածությունները չկատարեինք: Հուսեյն Հուսեյնին ինձ տեղյակ պահեց, որ լիբանանյան շիաները, «Ամալ» կազմակերպությունը և անձամբ ինքը սերտ կապերի մեջ են այաթոլլահ Խոմեյնիի հետ, որն այդ ժամանակ դեռևս գտնվում էր Փարիզի մերձակայքում և այնտեղից ղեկավարում պայքարը շահին և նրա վարչակարգը տապալելու համար: Զրույցի հենց սկզբում նա ասաց, որ «Մենք ոչ մի բանի կարիք չեն զգում, քանի որ այաթոլլահ Խոմեյնին իրենց և «Ամալին» օգնում է ամեն ինչով՝ թե՛ ֆինանսապես, թե՛ նյութապես և թե՛ զենք ու զինամթերք տրամադրելով»: Հուսեյն Հուսեյնին այաթոլլահ Խոմեյնիի քաղաքական շրջապատից և իրանական նոր ու համեմատաբար երիտասարդ ու

³⁰ Լիբանանի ներքաղաքական կյանքի յուրահատկություններից մեկը քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում այն էր, որ քաղաքական կուսակցությունների մեծամասնությունն ուներ իր ռազմական խմբավորումները, որոնք պաշտպանական գործառույթներ էին իրականացնում իրենց հոսկողության տակ գտնվող քաղամասերում:

կրթված խորհրդատուների մերձավորագույն ընկերներից էր, որոնց թվին էին պատկանում Բանի Սադրը, Մուսթաֆա Չամրանը, Իբրահիմ Յազդին, Քութուբ Ջադեն, Թաթաթաթաին և այլք³¹: Եվ նա հետագայում մեծ դեր խաղաց այաթոլլահ Խոմեյնիի հետ իմ և իմ միջոցով խորհրդային կողմի հետ շփումների հաստատման գործում, որի շնորհիվ հնարավոր եղավ դրականորեն լուծել խորհրդա-իրանական հարաբերությունների կարգավորման և իրանահայության իրավունքների և անվտանգության ապահովման խնդիրները: Դրանում իրենց ներդրումն ունեցան այաթոլլահ Խոմեյնիի ներկայացուցիչների հատուկ այցելությունները Բեյրութ և նրանց հետ իմ հանդիպումներն ու բանակցությունները Հուսեյն Հուսեյնիի առանձնատանը: Ընդունված կարգի համաձայն՝ ես իմ հանդիպումների ու բանակցությունների մասին սովորաբար տեղյակ էի պահում Բեյրութում խորհրդային դեսպանության ղեկավարությանը, առաջին հերթին՝ դեսպան Սուլդատովին, որը հիանալի էր հասկանում հայ համայնքի կարևորությունը և ցուցաբերում էր մեծ օժանդակություն հայ համայնքի գոյությունը Լիբանանում պահպանելու համար: Հուսեյն Հուսեյնիի հետ իմ հանդիպումների մասին ես նրան պարբերաբար տեղյակ էի պահում, և մենք հանգամանորեն վերլուծում էինք նրա միջոցով այաթոլլահ Խոմեյնիից մեզ հասնող առաջարկությունները: Այս անգամ նույնպես նրան տեղյակ պահեցի Հուսեյն Հուսեյնիի և նրա այն կարևոր դերի մասին, որ նա խաղում էր այաթոլլահ Խոմեյնիի քաղաքականության ձևավորման և կիրառման գործում: Նա շատ տպավորված էր և ինձ շնորհակալություն հայտնեց նման քաղաքական գործչի հետ գործնական կապեր հաստատելու համար՝ հորդորելով ավելի խորացնել ու առարկայական դարձնել այդ կապերը և հաշվի առնել, որ այդ կարևոր գործում ոչ մի մանրուք չկա: Եվ այսպես՝ երկու կողմից էլ՝ թե՛ իրանական և թե՛ խորհրդային կողմից, կար համագործակցելու պատրաստակամություն, և երկու կողմն էլ ինձ դիտում էին այդ համագործակցության իրականացման օղակներից մեկը:

³¹ Ն. Հովհաննիսյան, Իրան. Այաթոլլահ Խոմեյնիի դարաշրջանը, Երևան, 2004, էջ 12:

Իմ հանդիպումների ժամանակ ես նկատեցի, որ Հուսեյն Հուսեյնին, ինչքան որ ջերմ էր, երբ խոսքը գնում էր հայությանն օգնելու մասին, նույնքան և սառնություն էր ցույց տալիս, երբ խոսքը վերաբերում էր Իրանի նկատմամբ Խորհրդային Միության քաղաքականությանը, ավելի կոնկրետ՝ իր մայրամուտն ապրող շահի վարչակարգի հանդեպ: Դա այն օրերին էր՝ 1979 թ. հունվարի վերջերին և փետրվարի սկզբներին, երբ խաղարկվում էր իրանական քաղաքական դրամայի եզրափակիչ փուլը: Մեր հերթական հանդիպման ժամանակ Հուսեյն Հուսեյնին ինձ ուղղակի բաց տեքստով ասաց, թե զարմացած է խորհրդային կառավարության քաղաքականության վրա, որը կարծես թե չի նկատում, թե ինչ է կատարվում Իրանում, չի հասկանում, որ շահի կառավարման օրերը հաշված են, և շարունակում է շահի հետ պահպանել իր բարեկամական արատավոր քաղաքականությունը: Նա ընդգծեց, որ շահի վարչակարգի տապալումն ու Խոմեյնիի հաղթանակն անխուսափելի են, և եթե Խորհրդային Միությունը շարունակի իր արդեն հնացած քաղաքականությունը, ապա շահի տապալումից հետո նա կարող է շատ լուրջ խնդիրներ ունենալ Իրանի նոր ղեկավարության հետ: Հուսեյն Հուսեյնին շեշտեց, որ դա այաթոլլահ Խոմեյնիի կարծիքն է և խնդրեց, որ ես այդ կարծիքը փոխանցեմ Բեյրութում խորհրդային դեսպանությանը, ինչը որ ես անմիջապես կատարեցի: Հուսեյն Հուսեյնիի խոսքերից դժվար չէր կռահել, որ խորհրդային-իրանական հարաբերությունների հետագա զարգացման մեջ սկսվում էր արմատական նոր փուլ, և խնդիրն այն էր, թե արդյոք Խորհրդային Միությունը պատրաստ էր դրան: Դեսպանությունում շատ նեղ կազմով այդ հարցի քննարկման ժամանակ, երբ ինձ հարց տրվեց Հուսեյն Հուսեյնիի կողմից մեզ փոխանցված այաթոլլահ Խոմեյնիի կարծիքի մասին, ես հիմնականում պաշտպանեցի այն՝ ավելացնելով իմամ Խոմեյնիի մոտալուտ հաղթանակի և նրա՝ Փարիզից Թեհրան վերադառնալու իրական հնարավորության մասին, և եթե մինչ այդ Խորհրդային Միությունը չփոխի իր դիրքորոշումը, ապա նա շատ բան կկորցնի և կունենա լարված հարաբերու-

թյուններ իր հարավային հարևանի հետ, որը չի բխում մեր շահերից: Փաստորեն դա խորհրդային անհեռատես, ոչ ձկուն և քարացած արտաքին քաղաքականության հերթական դրսևորումն էր: Դեսպանությունում մեր հանդիպման վերջում որոշվեց իմ այս տեղեկատվությունը Խոմեյնիի կարծիքի մասին անհապաղ փոխանցել խորհրդային ղեկավարությանը: Իմ հաղորդած առաջին տեղեկություններն ըստ երևույթին մտահոգել էին խորհրդային ղեկավարությանը, որը որոշել էր փոփոխություններ մտցնել Իրանի հանդեպ իր քաղաքականության մեջ: Եվ երբ ինձ հրավիրեցին խորհրդային դեսպանություն, ապա ինձ հանձնվեց «Իզվեստիա» թերթի վերջին թարմ համարը, որը, ինչպես ինձ ասացին, ինքնաթիռով Մոսկվայից հասցվել էր Բեյրութ՝ Հուսեյն Հուսեյնիին և նրա միջոցով Խոմեյնիին փոխանցելու համար: Խորհրդային այդ պաշտոնաթերթում տպագրված էր մի ընդարձակ հոդված Իրանում ծավալվող իրադարձությունների և քաղաքականության մասին, որտեղ բավականին բացասական գույներով էր ներկայացված շահի քաղաքականությունը, արդեն համակրանք էր արտահայտվում Խոմեյնիի գլխավորած շարժման նկատմամբ և ընդգծվում էր, որ խորհրդային կառավարությունը պատրաստ է հարգելու Իրանի ժողովրդի իրավունքը և որոշումը Իրանի վարչակարգի հարցում: Դեսպանությունն ինձ առաջակեց «Իզվեստիայի» այդ համարը համապատասխան թարգմանությամբ հանձնել Հուսեյն Հուսեյնիին՝ շեշտելով, որ դա խորհրդային կառավարության նոր պաշտոնական դիրքորոշումն է: Հուսեյն Հուսեյնին անթաքույց գոհունակությամբ ընդունեց մեր ներկայացրած այս նոր հաղորդումը և հավաստիացրեց, որ ինքն այդ նյութն անմիջապես կառաքի իմամ Խոմեյնիին: Հավանաբար նա չէր ակնկալում նման արագ պատասխան և քաղաքականության այդպիսի սկզբունքային փոփոխություն: Բայց չպետք է մոռանալ, որ այդ օրերին դեպքերը զարգանում էին այնպիսի արագությամբ, որ խորհրդային կառավարության հապաղումն անկանխատեսելի բացասական հետևանքներ կարող էր ունենալ Խորհրդային Միության համար: Մոսկվայում վերջապես սկսել էին գիտակցել դա և ավելի արագ գործել:

Ես կատարեցի խորհրդային դեսպանության ևս մեկ հանձնարարություն: Դիմելով Հուսեյն Հուսեյնիին՝ ես նրան հարցրի՝ «Ի՞նչ կցանկանայիք դուք և այաթոլլահ Խոմեյնիին, որ խորհրդային կառավարությունն աներ ձեզ համար»: Դա դիվանագիտության մեջ, հատկապես նորագույն շրջանում, ընդունված մի ձև է, որի օգնությամբ հարցնող կողմը ցանկանում է իմանալ մյուս կողմի հաջորդ քայլերի մասին: Միաժամանակ դա նրանց կողմից ընկալվում է նաև որպես նրանց միջև վստահության դրսևորման և հարաբերությունների հետագա խորացման ազդանշան: Հուսեյն Հուսեյնիին ուրախությունից անակնկալի եկավ. այդ պահին նա իրեն շատ երջանիկ էր զգում: Ի պատասխան իմ հարցի՝ նա նշեց, որ ինքն իրավասու չէ այդ հարցին անմիջապես պատասխանելու, ուստի այդ հարցը նույնպես անհապաղ կուղարկի Փարիզ այաթոլլահ Խոմեյնիին և պատասխան ստանալուն պես անմիջապես ինձ տեղյակ կպահի, և մենք կունենանք մի նոր հաղիպում: Իմամ Խոմեյնիի պատասխանն իրեն շատ սպասեցնել չտվեց: Հուսեյն Հուսեյնիին ինձ հեռաձայնեց և խնդրեց անհապաղ հանդիպել: Ես, իհարկե, կռահեցի, որ նա շատ կարևոր լուր ուներ ինձ հաղորդելու և մեկնեցի նրա հետ հանդիպման: Հանդիպմանը ներկա էին ևս երեք հոգի, որոնք եկել էին Փարիզից, Խոմեյնիի հանձնարարությամբ: Դա առաջին դեպքը չէր, երբ Խոմեյնիի շրջապատից զանազան խորհրդականներ էին գալիս, որոնք մասնակցում էին Հուսեյն Հուսեյնիի հետ մեր քննարկումներին, հարցեր տալիս, մասնավորապես ինձ, անգամ իրենց կարծիքն արտահայտում: Այս անգամ ներկաների մեջ էր համակրելի արտաքինով, ակնոցներով և մորուքավոր մի անձնավորություն, որին ներկայացնելով՝ Հուսեյն Հուսեյնիին ասաց, որ դա Մուսթաֆա Չամրանն է: Ես արդեն գիտեի նրա մասին, տեղյակ էի, որ նա այաթոլլահ Խոմեյնիի ամենամերձավոր և վստահելի մարդկանցից մեկն էր: Դրանից մոտ մեկ ամիս անց, երբ Խոմեյնիին եկավ իշխանության գլուխ, նա Մուսթաֆա Չամրանին նշանակեց պաշտպանության նախարարի, ապա նաև Հեղափոխության պաշտպանության նախագահի խիստ պատասխանատու պաշտոններում:

Զրույցը սկսեց Մուսթաֆա Չամբանը, որով, շնորհակալություն հայտնելով խորհրդային կողմին, հայտնեց հետևյալ տեղեկությունը, թե Հուսեյն Հուսեյնիից ստանալով խորհրդային կառավարության հարցմունքը՝ այաթոլլահի Խոմեյնին անհապաղ հրավիրում է իր մերձավոր գինակիցների փակ խորհրդակցություն, որի ժամանակ հանգամանորեն քննարկվում են խորհրդային կառավարությանը տրվելիք պատասխանի բոլոր հանգամանքները և միաձայն ընդունվում հետևյալ որոշումը: Ահա այդ պատասխանը, որը ես նրանց ներկայությամբ գրի առա և այժմ նույնությամբ ներկայացնում եմ հարգելի ընթերցողին: Այաթոլլահի Խոմեյնին հայտնում էր. «Մենք կցանկանալինք, որ եթե Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները փորձի միջամտել Իրանի ներքին գործերին, ապա Խորհրդային Միությունը կանխի դա, հանդես գա դրա դեմ՝ ի պաշտպանություն Իրանի ինքնիշխանության: Եթե Խորհրդային Միությունը դա կատարի, ապա Իրանը կվերացնի իր տարածքում տեղակայված ամերիկյան ռազմական բազան, որն ուղղված է Խորհրդային Միության դեմ, և **Իրանը երբեք զենք չի դառնա ամերիկյան իմպերիալիզմի ձեռքում՝ ընդդեմ Խորհրդային Միության**» (ընգծումը մերն է-Ն. Հ.): Շնորհակալություն հայտնելով իրանական կողմին արագ և հստակ պատասխանի համար՝ ես գնացի խորհրդային դեսպանություն, որտեղ արդեն սպասում էին ինձ: Այստեղ մեծ գոհունակությամբ ընդունվեցին Խոմեյնիի խոստումները վերացնելու ամերիկյան ռազմական բազան, որը հազեցված էր տեխնիկայի վերջին խոսքով և իր դիտողական տեսադաշտում էր պահում Խորհրդային Միության մի վիթխարի տարածք՝ ներառյալ Հարավային և Հյուսիսային Կովկասը, Միջին Ասիան ընդհուպ մինչև Ուրալյան շրջանները, և հավաստիացումն առ այն, որը Իրանը չի դառնա ԽՍՀՄ-ի դեմ ուղղված զենք ԱՄՆ-ի ձեռքում: Դեսպանությունում քննարկման ժամանակ նույնիսկ հնչեցին «կատարյալ հաղթանակ» բառերը և շնորհակալական խոսքեր իմ հասցեին՝ շատ բարձր գնահատելով կատարված աշխատանքը:

Դեսպանությունից ես գնացի հյուրանոց՝ հավատացած, որ խորհրդային ղեկավարության պատասխանը երկու-երեք օրից շուտ չի ստացվի: Ես նույնիսկ Հուսեյն Հուսեյնիին ու Մուսթաֆա Չամբանին զգուշացրի, որ նման պատասխանատու որոշումները շատ արագ չեն լինում և ժամանակ են պահանջում: Նրանք համաձայնվեցին ինձ հետ: Սակայն մեծ եղավ իմ զարմանքը, երբ հաջորդ օրը կեսօրին ինձ հրավիրեցին դեսպանատուն: Երբ ես մտա մեր հանդիպումների համար հատկացված հատուկ սենյակը, ապա այնտեղ էր արդեն դեսպանության ղեկավարության շատ նեղ կազմը, որն իրազեկ էր Հուսեյն Հուսեյնիի հետ իմ բանակցությունների մասին, ինչը, հասկանալի է, շատ խիստ էր պահվում: Սկզբում ինձ շնորհավորեցին և տեղեկացրին, որ Մոսկվայի Կենտրոնական հեռուստատեսությունն արդեն հաղորդել է, որ այաթոլլահի Խոմեյնին հավաստիացրել է խորհրդային կողմին այն մասին, որ Իրանն այլևս զենք չի դառնա ԱՄՆ-ի ձեռքում՝ ուղղված Խորհրդային Միության դեմ: Այնուհետև ինձ հայտնեցին, որ ստացվել է խորհրդային կառավարության պատասխանը այաթոլլահի Խոմեյնիի վերջին առաջարկությունների վերաբերյալ և խնդրեցին, որ Հուսեյն Հուսեյնիի հետ հանդիպեմ հենց նույն օրը՝ խորհրդային կառավարության պատասխանը նրան փոխանցելու համար: Ապա դեսպանի անվտանգության հարցերի գծով խորհրդականն ինձ բանավոր ծանոթացրեց Մոսկվայից ստացված պաշտոնական պատասխանի բովանդակության հետ: Նա ինձ ասաց, որ ես պետք է Հուսեյն Հուսեյնիի միջոցով Խոմեյնիին փոխանցեմ հետևյալը. «Խորհրդային ղեկավարությունը գոհունակությամբ է ընդունում իմամ Խոմեյնիի հավաստիացումն առ այն, որ նրա իշխանության գլուխ գալուց հետո կվերացվի Իրանում տեղակայված ռազմական բազան իր բոլոր սարքավորումներով հանդերձ, և Իրանը երբեք չի դառնա զենք՝ ուղղված իր հյուսիսային հարևանի՝ Խորհրդային Միության դեմ: Իրանի ներքին գործերին ԱՄՆ-ի միջամտության դեպքում Խորհրդային Միությունը պատրաստ է օգնելու Իրանին և զինված հակահարված կհասցնի ԱՄՆ-ին»: Ապա տիրեց քար լռություն, հավանաբար նաև

այն պատճառով, որ ոչ ոք Մոսկվայից չէր սպասում նման կտրուկ պատասխան: Քանի որ ինձ էր հանձնարարվում այդ սարսափազդու պատասխանը փոխանցել Խոմեյնիին, ուստի խնդրեցի խորհրդակա- նին կրկին կարդալ պատասխան տեքստը և ստուգել՝ արդյոք ճիշտ եմ հասկացել ամերիկացիներին զինված հակահարված հասցնե- լու հատվածը: Նա նույնությամբ կրկնեց ամբողջ տեքստը՝ ռուսերեն շեշտելով հատկապես *бывает* կիսփենք բառերը: Այնուհետև ես հարցրի, թե «խորհրդային ղեկավարություն» ասելով՝ ում նկատի ու- նեք: Նա ինձ պատասխանեց՝ «ամենաբարձրագույնը»: Ես դարձյալ պնդեցի, թե դրա տակ նա ում նկատի ունի: Նա ինձ տվեց հետևյալ պատասխանը՝ «կոմունիստական կուսակցության գլխավոր քարտու- դար և Գերագույն գլխավոր հրամանատար Լեոնիդ Իլյիչ Բրեժնևին»:

Անցել է այդ օրվանից մոտ 33 տարի, և մինչև հիմա չեմ կարողա- նում հասկանալ, թե ինչպես սասցի, որ հրաժարվում եմ գնալ Հուսեյն Հուսեյնիի մոտ և այդ բոլորը փոխանցել նրան: Բոլորն ապշած ինձ էին նայում, և ես նրանց չստիպեցի երկար սպասել, այլ ուղղակի սասցի հետևյալը՝ «Դա շատ պատասխանատու հայտարարություն է և կվա- յելի, որ նման հայտարարությունը Հուսեյն Հուսեյնիին և նրա միջոցով Խոմեյնիին փոխանցի մեկ այլ՝ ավելի բարձրաստիճան պաշտոնա- կան անձ: Իսկ ես ընդամենը մի հասարակ արաբագետ-արևելագետ եմ և կարող է նույնիսկ ինձ չհավատան նման պատասխան բերելու համար, որն իր մեջ պարունակում է ԱՄՆ-ին ռազմական հարված հասցնելու, այսինքն՝ ԱՄՆ-ի դեմ պատերազմ սկսելու կետ»: Թե դրանից հետո ինչ կատարվեց, դժվարանում եմ նկարագրել: Ներկա- ները, մեկը մյուսին հերթ չտալով, սկսեցին ինձ համոզել, որ իմ մտա- վախությունն անհիմն է, որ ես նույնիսկ չեմ պատկերացնում, թե ար- դեն ինչպիսի մեծ ու պատասխանատու գործ եմ կատարել, որ իրենք ունեն հավաստի տվյալներ այն մասին, որ Հուսեյն Հուսեյնին, իմամ Խոմեյնին և նրա այլ զինակիցներ մեծագույն հարգանքով ու վստա- հությամբ են ինձ վերաբերվում և այլն, և այլն: Եվ կարծես թե ամփո- փելով բոլոր ասվածները՝ դեսպանի խորհրդականն ինձ ուղղակի

ասաց. «Ընկեր Հովհաննիսյան, հարգելի՛ պրոֆեսոր, դուք լիազորված եք այդ բոլորը հայտարարելու Գլխավոր քարտուղարի, այո՛, այո՛, Գլխավոր քարտուղարի անունից»։ Ի վերջո ես տեղի տվեցի և համաձայնվեցի գնալ Հուսեյն Հուսեյնիի մոտ՝ նրանց համար այդ բացառիկ նշանակություն ունեցող լուրը փոխանցելու համար։ Հուսեյն Հուսեյնիին հանդիպման համար դրական պատասխան տվեց, և հենց նույն օրը մենք հանդիպեցինք, ինչպես միշտ, նրա տանը, որտեղ ներկա էին ևս երկու–երեք հոգի, որոնց ես առաջին անգամ էի տեսնում։ Ես նրանց շատ սպասեցնել չտվեցի և դիմելով Հուսեյն Հուսեյնիին՝ ասացի. «Հարգելի՛ պարոն Հուսեյնի, ես լիազորված եմ խորհրդային բարձրագույն ղեկավարության անունից Ձեզ փոխանցելու հետևյալ կարևոր հայտարարությունը», և այնուհետև բառ առ բառ շարադրեցի այն ամենը, ինչ վերևում արդեն նշել եմ՝ ավելացնելով, որ խորհրդային կողմը կցանկանար, որ իր այս հայտարարությունն անհապաղ փոխանցվեր իմամ Խոմեյնիին։

Հուսեյն Հուսեյնիին, որը կլանված լսեց այն ամենը, ինչ ես նրան փոխանցեցի, մի պահ կարծես թե քարացավ և, շունչը պահած, անթարթ ինձ էր նայում։ Նա, իհարկե, հասկացավ, որ դա պատմական պահ է։ Այնուհետև նա կարծես թե սթափվեց, մոտեցավ ինձ, ամուր սեղմեց ձեռքս, խորին շնորհակալություն հայտնեց Խորհրդային Միությանը և նշեց, որ հենց նույն օրը երեկոյան խորհրդային կառավարության հայտարարությունը կլինի Խոմեյնիի սեղանի վրա։

Մնացածն արդեն հայտնի է։ 1979 թ. վերջերին Իրանի շահ Մուհամմադ Ռեզա Փահլավիին հեռացավ Իրանից, և շահական վարչակարգը փլուզվեց։ 1979թ. փետրվարի 1–ին այաթոլլահ Ռուհոլլահ Մուսավի Խոմեյնիին վերադարձավ Իրան, որտեղ նրան ցնծությամբ դիմավորեցին միլիոնավոր իրանցիներ։ Իրանը հռչակվեց Իսլամական Հանրապետություն, իսկ Խոմեյնիին դարձավ Իրանի հոգևոր առաջնորդ³²։ Նա կատարեց իր խոստումը՝ վերացրեց Իրանում

³² Middle East, From Libya to Iran, Lonely Planet Publications, London, 2000, p. 225.

գտնվող ամերիկյան ռազմական բազան և Իրանը դադարեց ԱՄՆ-ի ձեռքում զենք լինելուց՝ ուղղված Խորհրդային Միության դեմ: Իսկ Խորհրդային Միությունը մեծաքանակ զորքեր, տանկեր, ինքնաթիռներ և ռազմական այլ տեխնիկա էր կենտրոնացրել հայ-իրանական սահմանի երկայնքով՝ պատրաստ օգնություն ցույց տալու Իրանին՝ ամերիկյան ագրեսիայի դեպքում: Բարեբախտաբար դա տեղի չունեցավ:

Իսկ ես հպարտ եմ, որ ճակատագրին հաճո եղավ, որ ես գտնվեցի խորհրդային-իրանական հարաբերությունների կարգավորման ակունքներում՝ խոմեյնիական դարաշրջանում, և իմ համեստ ներդրումն ունեցա այդ կարևոր գործում:

III. Այաթոլլահ Խոմեյնի. «Իրանն այն պետությունը չէ, որ հայերի նոր ցեղասպանություն կազմակերպի...»

Լիբանանում գտնվելու օրերին մեզ հայտնի դարձավ, որ զգալի թվով իրանահայեր հեռացել են Իրանից և բնակություն հաստատել այլ երկրներում, այդ թվում և Լիբանանում, մասնավորապես Բեյրութում: Նրանց մեծ մասը լքել էր տունուտեղ, ունեցվածքը, աշխատանքը և համարյա դատարկաձեռն հայտնվել Լիբանանում և գտնվում էր շատ ծանր դրության մեջ: Իմանալով, որ Լիբանանում են գտնվում Հայաստանից մարդիկ, նրանց ներկայացուցիչները հանդիպում խնդրեցին ինձնից, և այդ հանդիպումը կայացավ, մանավանդ, որ ես նույնպես ցանկանում էի իմանալ Իրանից նրանց հեռանալու իրական պատճառները: Նրանց հետ ունեցած զրույցից ես հանգեցի հետևյալ եզրակացությանը: Քանի որ այաթոլլահ Խոմեյնիի ամբողջ շարժումն ընթանում էր իսլամի դրոշի ներքո և Իրանում աննախընթաց կերպով բարձրացել էին կրոնական զգացմունքները, ապա հայերի մոտ առաջացել էր լուրջ մտավախություն, որ իրենց գոյության համար կարող են վտանգավոր պայմաններ ստեղծվել խոմեյնիականների իշխանության գլուխ գալուց հետո: Իրանահայերի մի խավն էլ՝ մանր և միջին

գործարարները, առևտրականները, խանութպանները, ինչպես նաև ազատ մասնագիտության տեր մարդիկ, վախենում էին, որ նոր ուժերը, այսինքն՝ խոմեյնիականներն իրենց կարող էին մեղադրել շահական վարչակարգի հետ առնչություններ ունենալու և նրա նկատմամբ լոյալ գտնվելու մեջ, և վրեժխնդիր լինել նրանցից, ունեզրկել և պատժել նրանց: Ինձ հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ նրանք, իրենց մտահոգությունը հայտնելով, հետաքրքրվեցին, թե արդյոք Հայաստանի կառավարությունը չի կարող որևէ քայլ ձեռնարկել իրանահայերին պաշտպանելու և նրաց անվտանգ վերադարձն Իրան ապահովելու համար: Այդ բոլորի մասին ես տեղյակ պահեցի Հայաստանի ղեկավարությանը, որն ինձ հանձնարարեց ամեն ինչ անել նրանց հարցի դրական լուծման համար: Ստեղծվեց շատ ծանր վիճակ, լիբանանյան հայերի խնդրի կողքին հայտնվեց նաև իրանահայերի խնդիրը: Դրությունն ավելի էր բարդանում նրանով, որ ի տարբերություն Լիբանանի, մենք Իրանում ազդեցության լծակներ չունեինք: Ուստի որոշեցի օգտագործել Հուսեյն Հուսեյնիի և Մուրթաֆա Չամրանի ծորակները և այդ ուղիով հարցը ներկայացնել Խոմեյնիի ուշադրությանը: Ես գիտակցում էի, որ նման հարցերը հնարավոր չէին լուծել Հուսեյն Հուսեյնիի կամ Մուրթաֆա Չամրանի մակարդակով և միակը, որ կարող էր այդ հարցը մեզ համար դրականորեն լուծել, այաթոլլահ Խոմեյնին էր:

Ես Հուսեյնիից խնդրեցի նոր հանդիպում, և մեր զրույցի ժամանակ նրան ներկայացրի իրանահայերի ճակատագրի հարցը՝ Խոմեյնիի իշխանության գլուխ գալու պարագայում: Ես միաժամանակ տվեցի հավելյալ պարզաբանումներ՝ մատնանշելով, որ այդ հայերը մեծմասամբ հասարակ մարդիկ են՝ բանվորներ, արհեստավորներ, առևտրականներ, բժիշկներ, իրավաբաններ և այլն, և ոչ թե պետական պաշտոնյաներ, շահական վարչակարգի ծառայողներ կամ քաղաքական-կուսակցական գործիչներ: Նրանք իրենց սեփական աշխատանքով են վաստակում իրենց ընտանիքների ապրուստի մի-

ջոցները: Մատնանշեցի նաև, որ նրանք լոյալ են եղել վարչակարգին, բայց դա հանցանք չէ, և Հայաստանի կառավարությունը մշտապես հորդորում է սփյուռքահայերին լինել ազնիվ և օրինապահ քաղաքացիներ, հարգել տվյալ երկրի օրենքները և ավանդույթները: Խոսքս վերջացրի՝ ավելացնելով, որ դուք էլ, ես էլ գիտենք, որ շահական վարչակարգը հոգևարքի մեջ է, և շուտով իշխանության գլուխ կգան խոմեյնիականները, և կհաստատվի նոր վարչակարգ: Հայաստանում գտնում են, որ այդ դեպքում ևս իրանահայերը պետք է լինեն օրինապահ և նոր վարչակարգի հանդեպ լոյալ քաղաքացիներ: Իմ բացատրությունն ունեցավ իր ազդեցությունը Հուսեյնիի վրա, նա հուսադրեց ինձ և խոստացավ իրանահայերի մտահոգությունը փոխանցել Խոմեյնիին: Ես չէի կասկածում, որ նա անպայման տեղյակ կպահի Խոմեյնիին և չսխալվեցի: Երկու օր անց՝ 1979 թ. հունվարի վերջերին, Հուսեյն Հուսեյնիի առաջարկությամբ մենք կրկին հանդիպեցինք, որին ներկա էր նաև իմ կողմից հիշատակված Մուսթաֆա Չամրանը: Նա անմիջապես անդրադարձավ իրանահայության և նրա մտավախությունների հարցերին՝ ընդգծելով, որ Խոմեյնին ստացել է Հուսեյն Հուսեյնիի հաղորդումը և տեղյակ է իմ զրույցին նրա հետ՝ իրանահայությանը հուզող հարցերի վերաբերյալ: Մուսթաֆա Չամրանը նշեց, որ այդ հարցը քննարկել են Խոմեյնին և նրա մերձավոր խորհրդականները և լիազորել են իրեն՝ Մուսթաֆա Չամրանին, այդ մասին հաղորդելու հետևյալը: Խոմեյնիի կարծիքով իրանահայերի մտավախությունը ոչ մի հիմք չունի. նա գտնում է, որ հայերն Իրանի լիիրավ համայնքներից մեկն են, ունեն իրենց արժանի տեղն Իրանում և օգտակար գործ են կատարում: Հայ համայնքի բոլոր իրավունքները, այդ թվում և կրոնական, կհարգվեն իր կողմից: Այնուհետև Մուսթաֆա Չամրանն ընդգծեց, որ թե՛ Խոմեյնին և թե՛ իրենք բոլորը շատ լավ ծանոթ են հայերի պատմությանը, այդ թվում և 1915 թ. ցեղասպանությանն Օսմանյան կայսրությունում: Այժմ ես բառացի մեջբերում եմ Խոմեյնիի խոսքերը, որ հաղորդեց Չամրանը. «Իրանն

այն պետությունը չէ, իսկ պարսիկներն էլ այն ժողովուրդը չեն, որ հայերի նոր ցեղասպանություն կազմակերպեն: Հայերը մեր եղբայրներն են»: Իր կողմից Մուսթաֆա Չամրանն ավելացրեց, որ որ հայերին ինքը շատ լավ է ճանաչում. Թեհրանի համալսարանում սովորելիս իր լավագույն ընկերների շարքում շատ հայեր են եղել, հիմա էլ նա շատ լավ հայ բարեկամներ ունի, որոնց մտավոր կարողությունը, նվիրվածությունը և հավատարմությունը շատ բարձր է գնահատվում Իրանում: Ես այդ բոլորը գրի առա նրա ներկայությամբ և հարցրի, թե կարող եմ Խոմեյնիի կարծիքի մասին տեղյակ պահել Հայաստանի բնակչությանը և ղեկավարությանը, Չամրանը պատասխանեց. «Ոչ միայն կարող եմ, այլև դա այսթոլլահ Խոմեյնիի ցանկությունն է» (ընդգծումը մերն է–Ն. Հ.): Նա խնդրեց, որ հայերը հավատ չընծայեն չարակամ լուրերի, որոնց նպատակն է անվստահություն հրահրել հայերի մոտ Իրանի նոր ուժերի քաղաքականության և ղեկավարների հանդեպ: Նա հավաստիացրեց, որ հայերը ոչ մի հիմք չունեն վրելու Իրանը և հեռանալու, և որ նրանք կարող են ապահով վերադառնալ Իրան՝ իրենց տները, և շարունակել իրենց աշխատանքները: Չամրանը տեղեկացրեց, որ իշխանության գլուխ գալուց հետո Խոմեյնիի առաջին կարևոր օրենքներից մեկը լինելու է Իրանի ազգային–կրոնական փոքրամասնությունների իրավունքների ապահովման վերաբերյալ նոր օրենքի ընդունումը: Եվ, իրոք, նման օրենք ընդունվեց:

Հայաստանի հետ կապված մի հարց ևս քննարկվեց Մուսթաֆա Չամրանի հետ, որին այնուհետև դրական լուծում տվեց այսթոլլահ Խոմեյնին: Դա Հայաստանին Իրանից գազ մատակարարելու հարցն էր, որը բարձրացրեց Հայաստանի ղեկավարությունը՝ հանձնարարելով ինձ քննարկել դա իրանական կողմի հետ: Այդ կապակցությամբ Կ. Ս. Դեմիրձյանը հետևյալ գրառումն է կատարել իր Հուշերում. «Ն. Հովհաննիսյանը մեր իսկ առաջարկով Մուսթաֆա Չամրանի հետ զրույցում շոշափել է գազի մատակարարման հարցը և ստացել դրական պատասխան 1979 թ. Հայաստան գազ մղելու մասին (через

общий газопровод, конечно)»³³: Ես մանրամասնություններին ծանոթ չեմ, թե Ռուսաստանից Հայաստանին գազ մատակարարելու քննազավառում ինչ դժվարություններ էին առաջացել, որն անհանգստացրել էր Հայաստանի ղեկավարությանը: Միայն գիտեմ, որ Իրանից Խորհրդային Միությանը մատակարարվող գազի զգալի մասն ընդհանուր գազախողովակով մղվում էր Հայաստան: Եվ թեև այդ ժամանակ Խոմեյնին դեռևս իշխանության գլուխ չէր եկել, սակայն դա ոչ մի կասկած չէր հարուցում, հավանաբար Երևանում նպատակահարմար էին գտել կանխավ այդ հարցի մեջ հստակություն մտցնել, որպեսզի հետագայում բարդություններ չառաջանային: Ահա այդ հարցն էր, որ ես բարձրացրի Չամբանի հետ հանդիպման ժամանակ: Ես նրա ուշադրությունը հրավիրեցի այն հանգամանքի վրա, որ շահական վարչակարգի ժամանակ անխափան կերպով գազ է մատակարարվել Հայաստանի համար, և այժմ հայերի համար անհասկանալի կլիներ, եթե Իրանի նոր ղեկավարությունը դադարեցներ գազի մատակարարումը: Մուսթաֆա Չամբանը համոզված կերպով ընդգծեց, որ նման տագնապներն անհիմն են և հավաստիացրեց, որ Հայաստանի ժողովուրդը կարող է վստահ լինել, որ Իրանը չի դատապարտի նրան տառապելու 1979 թ. ցրտաշունչ ձմռանը: Նա կեսկատակ-կեսլուրջ ավելացրեց, որ ավելի շուտ իրենք, այսինքն՝ պարսիկները, կմրսեն, քան թե թույլ կտան, որ իրենց հայ բարեկամները մրսեն, և խոստացավ, որ ինքը այդ հարցը Փարիզում կներկայացնի Խոմեյնիի քննարկմանը: Եվ, իրոք, ինչպես ինձ տեղյակ պահեց Հուսեյն Հուսեյնին, նման քննարկում տեղի էր ունեցել և ընդունվել էր դրական որոշում: Ամբողջ 1979 թվականի ընթացքում գազի մղումը Իրանից Հայաստան եղել է անխափան:

Ահա այն ամենը, ինչ տասնամյակներ լռություն պահպանելուց հետո հնարավոր եղավ հակիրճ և որոշ նյութեր բաց տեքստով ներ-

³³ Թարգմ.՝ «Իհարկե, ընդհանուր գազամուղով»:

կայացնել հանրությանը: Մեզ մնում է հաստատել այն իրողությունը, որ 1979 թ. Իրանի Իսլամական Հանրապետության կազմավորման հենց սկզբից դրվեցին իրանա-հայկական բարեկամական հարաբերությունների նոր փուլի հիմքերը, որը վերածվեց միջպետական բարեկամական հարաբերությունների, երբ ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Հայաստանի Հանրապետությունը 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին հռչակեց իր անկախությունը, որը Իրանը ճանաչեց 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին³⁴: Դրանից հետո մինչև օրս այդ հարաբերությունները զարգանում են վերընթաց ուղիով:

---

³⁴ Հայաստանի Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարարության Դիվանագիտական Բանբեր, Երևան, 1993, էջ 4:

ԱՐՄԱՆՈՒՇ ԿՈԶՄՈՅԱՆ

*Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Իրանի բաժնի
աստճարար գիտաշխատող*

ԻՍԼԱՄԻ ՍՈՒՐԲ ԳԻՐՔԸ ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Իսլամի սուրբ գիրքը՝ Ղուրանը, ավանդականորեն համարվում է Աստծո խոսք՝ անձեռակերտ, երկնառաք և անկրկնելի: Ահա այդ աննմանության (իջազ – ալ կուրան) գաղափարից էր գալիս Ղուրանի անթարգմանելիության դոկտրինը:

Ղուրանի հազարավոր այաներն ու 114 սուրաները կանոնարկվել են Մուհամադի մահից հետո՝ խալիֆ Օսմանի օրոք, և մինչև օրս ուղեկցում են աշխարհի մոտ մեկ միլիարդ երկու հարյուր միլիոն իսլամի ադեպտներին և հետևորդներին:

Արաբական խալիֆաթի անձայրածիր կայսրությունն 8–րդ դարում հպատակ ժողովուրդների էթնիկական, դավանական, քաղաքակրթական այնպիսի մի բազմազանություն էր ներկայացնում, որ անհնար էր ենթարկվել երկնային ատյաններից եկող խոսքի «անթարգմանելիության» պահանջին և չճանոթանալ և չճանաչել Ղուրանի իրական էությունը:

Պարսիկները, որ Արաբական խալիֆաթի կազմում իսլամն ընդունած ժողովուրդների մեջ առաջիններից էին, նույնպես կանգնեցին Ղուրանը ճշմարիտ հասկանալու և արտասանելու անհրաժեշտության առջև: Պատմիչ Մուհամադ Նարշահին «Թարիխ-ե Բոխարա» հայտնի երկում մի հետաքրքիր տեղեկություն է թողել պարսիկ նորընծա մահմեդականների մասին: Պարզվում է, որ հիջրայի 94 թվին արաբ զորավար Քութեյբան ստիպված է եղել չորս անգամ դարձի բերել Բուխարայի բնակչությանը, որոնք ընդդիմանում էին իսլամին և

կրկին վերադառնում հին կրոնին: Ըստ Նարշահիի՝ վերջապես ընդունում են իսլամը, սակայն «...սկզբնական շրջանում Ղուրանն արտասանում էին պարսկերեն և չէին կարողանում սովորել արաբերեն լեզուն»: Մինչև օրս հայտնի է Սալման Ֆարսիի (հայ մատենագրության մեջ՝ Սալման պարսիկ) կողմից կատարված Ղուրանի «Ֆաթիհայի» թարգմանության առաջին տողը (բե նամ-է յագդան-է բախշանդե...):

Սակայն պարսիկները միայնակ չէին Ղուրանի ճշգրիտ ըմբռնման որոնումներում:

7-րդ դարում հայերը նույնպես ընկան արաբական լծի տակ և չնայած այն բանին, որ չընդունեցին իսլամը, այնուհանդերձ, բախվեցին մի նոր, անծանոթ քաղաքակրթության հետ, որի հիմքը Ղուրանն էր: Քրիստոնեական ջատագովները փորձում էին մի կողմից ճանաչել, մյուս՝ հակաճառել և հերքել այն: Այսպես թե այնպես, Ղուրանի թարգմանությունը դառնում էր անհրաժեշտություն:

Ի դեպ, հայ պատմիչ Սեբեոսը (7-րդ դ.) առաջիններից մեկն է համաշխարհային պատմագրության մեջ, որ իրական աղբյուրներից բխող գրավոր և լուրջ տեղեկություն է թողել մարգարեի և նրա կողմից ստեղծված նոր «ուխտի» մասին³⁵: Անշուշտ, Արաբական խալիֆաթի հետ անմիջական շփումներից հետո հայ պատմիչները (Սեբեոս, Ղևոնդ, Թովմա ևն) և քրիստոնեական մտքի կրողները որոշակիորեն տեղյակ էին իսլամի կայացմանը, Ղուրանի տարբեր եզրերին, նույնիսկ առանձին սուրանների ստեղծման պատմություններին, Մուհամադի վարքին (սիրա) և այլ խնդիրների: Այդ տեղյակությունից էր ելնում հայտնի արաբագետ, երջանակահիշատակ Արամ Տեր-Ղևոնդյանը, որ եզրահանգում էր, թե 7-8 դդ., ամենայն հավանականությամբ, արդեն կային Ղուրանի՝ մեզ չհասած թարգմանություններ:

Ղուրանի մեզ հայտնի առաջին թարգմանությունը կատարել է 17-րդ դարի կրոնական գործիչ, հմուտ թարգմանիչ, լեզուների փայլուն գիտակ Ստեփանոս Լեհացին: Այդ թարգմանության ձեռագիրը պահպանվում է Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատեն-

³⁵ Պատմություն Սեբեոսի, աշխ. Գ. Վ. Արգարյանի, Երևան, 1979, էջ 135:

նադարանի ձեռագրային հավաքածուում՝ 934 և 3109 համարների տակ: Այն սկսվում է թարգմանչի հետևյալ ծանուցումով. «Այս է գիրք օրինաց հազարացոց կամ իսմայելացոց, որ կոչի Ղուրան: Այսինքն հաւաքումն պատւիրանաց»:

Հիշատակարանից հայտնի է դառնում, որ Լեհացու համար բնօրինակ է ծառայել ոչ թե արաբերենը, որին նա չէր տիրապետում, այլ լատիներենը: Հասկանալի է, որ Եվրոպան, ուր 8-րդ դարում մուտք էր գործել արաբ ռազմիկը, նույնպես անհրաժեշտություն է ունեցել Ղուրանի թարգմանության, որոնցից առաջինը՝ գուցե ամենաանհաջողը, իսպանացված անգլիացի Ռոբերտ Կետոնացու և նրա արաբախոս մի փոքր խմբի կողմից իրականացված թարգմանությունն է (12-րդ դ.):

Ձեռագրերի հետ ծանոթությունն ու դրանց ուսումնասիրությունը ցույց տվեցին, որ Լեհացին հենց Կետոնացու լատիներեն «ազատ» թարգմանությունից է օգտվել: Այլապես անհնար էր, որ նա, ում մասին կարելի է ասել, թե թարգմանության արվեստում այնքան հմուտ էր, որ նույնիսկ մեղանչում էր ճշգրտությամբ և ստուգությամբ, Ղուրանի թարգմանության մեջ լինել արաբական անկաշկանդ, որ փոփոխեր սուրբ գրքի կառույցը՝ սուրաների և այաների քանակը³⁶:

Լեհացին տեսել է Ղուրանի լատիներեն թարգմանության անհամապատասխանությունն արաբերեն տեքստի հետ և իր թարգմանության վերջում ավելացրել է. «Ի վերջոյ Ղուրանին քանի մի ոտանաւորք եղեալ կան, որք ոչ են թարգմանեալ ի լատինացոց բարբառ, ոչ գիտեմ զպատճառն»³⁷:

Երևանի Մատենադարանում պահպանված է Ղուրանի մեկ այլ թարգմանություն ևս՝ 2826 ձեռագիրը, որը XVIII դ. գործ է. «Գիրք որ կոչի Ղուրան»: Այն չունի հիշատակարան և թարգմանչին մենք չենք կարողացել անձնավորել: Թարգմանությունը չունի ցանկ: Սուրաներում առանձնացված չեն այաները, սակայն ամեն մի նոր սուրա սկսվում է վերնագրի հայերեն թարգմանությունից, այաների թվից և

³⁶ Այդ մասին մանրամասն՝ Ա. Կ. Կոզմոյան, Ղուրանը հայոց մեջ, Երևան, 2004:

³⁷ Ձեռ. 934, էջ 285 ա:

նրանց ստեղծման վայրից (Մեքքա, Մեդինա): Ղուրանի այս, կարելի է ասել, ավելի հաջողակ թարգմանությունը, վերջանում է 104-րդ սուրայով՝ «Յադազա փղաց, որ պարունակէ զհինգ տունս», համապատասխանում է Ղուրանի բնագրի 105-րդ սուրային: Դա կարելի է բացատրել նրանով, որ նշված ձեռագրում առաջին սուրան համարվել է մուտք և ըստ երևույթին հաշվի չի առնվել:

Այս ձեռագրում՝ Ղուրանի թարգմանությունից հետո, տեղադրված է մի շատ հետաքրքիր բնագիր, որ վերաբերում է հայերի իսլամական աշխարհի հետ ունեցած հարաբերություններին և կոչվում է «Պայմանագիր մահմեդի ընդ հայոց»: Դա մի հայտնի փաստաթուղթ է, որը որոշակի արտոնություններ էր տալիս հպատակ քրիստոնյաներին³⁸:

Այսպիսին է Ղուրանի միջնադարյան մեզ հայտնի ձեռագիր թարգմանությունների պատկերը՝ կատարված 17-րդ և 18-րդ դարերում: Դրանց ավելի ուշ կրկնօրինակները հանգրվանել են աշխարհի տարբեր գրադարաններում:

Ճիշտ է, զանազան տեղեկություններ կան այլ հավանական թարգմանությունների մասին, սակայն գրական փաստը՝ թարգմանությունը, դեռևս չի հայտնաբերվել: Օրինակ՝ պահպանվել է մի հետաքրքիր տեղեկություն Թորգոմ պատրիարք Գուշակյանի հիշողություններից: Պարզվում է, որ Մ. Թադիադյանը նպատակ է ունեցել զբաղվել Ղուրանի թարգմանությամբ. «Սա (Թադիադյանը – Ա. Կ.) վերջին անգամ Կալկաթայեն դեպի Պարսկաստան մեկնած միջոցին, շոգենաւ մտնելէ առաջ, իրեն՝ Պ. Տիմիտրիոսյանին, երկու բուպի տալով՝ դրկեր է մօտակայ գրավաձառանոց մը, պատուիրելով իրեն համար գնել Գուրանի անգղիերեն թարգմանութիւն մը, ըսելով.– Շոգենաւի երկամսեայ կեանքիս մեջ կարելի է, որ զայն թարգմանեմ հայերենի: Այնպես որ, հաւանական է, որ Մ. Թադիադեանց կատարած ըլլայ իսլամական ս. գրքին հայերեն թարգմանութիւնը, անշուշտ՝ գրաբար»³⁹:

³⁸ Տես Հ. Անասյան, Մանր Յերկեր, Լոս Անջելես, 1987, էջ 627–632:

³⁹ Թորգոմ պատրիարք Գուշակեան, Հնդկահայք, Տպատրութիւններ եւ տեղեկութիւններ (պատկերազարդ), Երուսաղէմ, 1941, էջ 164:

Այսպիսով, միջնադարից սկսած, հայոց մեջ ձևավորվում էր Ղուրանի թարգմանության ավանդույթը, որն ինքնանպատակ չէր. ճանաչողական, գաղափարական ու քաղաքական նպատակներ էր հետապնդում: Եվ պատահական չէ, որ այսօր հայերն ունեն սուրբ գրքի հինգ լիակատար թարգմանություն՝ կատարված արաբերենից, ֆրանսերենից, պարսկերենից:

Դրանց հրատարակման վայրերն ու թվականներն ի ցույց են դնում խորհրդային շրջանի անտարբեր վերաբերմունքը Ղուրանի նկատմամբ: Աբրահամ Ամիխանյանցը հրատարակել է Վառնայում (1909 թ.), Լևոն Լարենցը՝ Կ.Պոլսում (1911 թ.), Հակոբ Գուրպեթյանը՝ կրկին՝ Վառնայում (1912 թ.), Նուպար Քիլիսլյանը՝ Տորոնտոյում (2004 թ.), և Էդվարդ Հախվերդյանը՝ Երևանում (2006 թ.):

Այդ ընթացքում հրատարակվել են նաև հատվածային թարգմանություններ (Գրիգոր Գույումճյան, Վահագն Դավթյան), սակայն այս ամենով հանդերձ, մինչև օրս չունենք իսլամական քաղաքակրթության անկյունաքար հանդիսացող կոթողի գիտական թարգմանություն՝ հազեցած հայտնի գիտակաների և էկզեգետների մեկնաբանություններով:

Ղուրանի կենտրոն-թանգարանը (Ղոմ) ներկայացնում է մոտ 140 լեզուներով իրականացված թարգմանություններ, սակայն մասնագետները պնդում են, որ չկա մեկ տարբերակ, որ համարժեք լինի «Ղուրանին՝ այդ հավերժ հրաշքին»:

Իհարկե, Ղուրանի թարգմանությունները կարող են լինել հաջող և անհաջող, համարժեք և բարձրարվեստ, բայց երբեք՝ կատարյալ: Այն բոլոր սուրբ գրքերի պես կատարելություն է, հետևաբար՝ անկրկնելի:

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ

*Պարմական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Իրանի բաժնի ավագ
գիտաշխատող*

ՀԱՅ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐՆ ԸՍՏ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ

Հայերն ու իրանական ժողովուրդները, լինելով հարևաններ, դարեր շարունակ ունեցել են սերտ քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային փոխհարաբերություններ, որոնց հետքերը ակնառու են պատմա-մշակութային ամենատարբեր ոլորտներում. լեզու, զրականություն, պատմություն, ազգագրություն, բանահյուսություն և այլն:

Հայ-իրանական փոխհարաբերությունների պատմության փաստերն ու իրողությունները արձանագրված են նաև պարսկերեն վավերագրերում, որոնց մի բազմաքանակ հավաքածու՝ բաղկացած 1500 նմուշից, պահվում է Երևանի Մատենադարանում: Հավաքածուն ընդգրկում է կալվածագրեր, զեկուցագրեր և շուրջ 300 շահական հրովարտականեր:

Շահական հրովարտակաները կարևոր դեր էին խաղում իրանահպատակ հայության ու հայ եկեղեցու իրավունքների պաշտպանության հարցում:

Մահմեդական պետությանը հպատակ քրիստոնյա համայնքների իրավա-քաղաքական վիճակի հարցերը հստակ ամրագրված են Մուհամմադ մարգարեին վերագրվող արտոնագրերում, որոնք դարեր շարունակ պահպանվել ու վերահաստատվել են թե՛ Իրանին և թե՛ Թուրքիային հպատակ հայերի ջանքերով:

Նրանցում որոշակիորեն շեշտվում է, որ զիմմի քրիստոնյաները, մասնավորապես նաև հայերը, որոնք բնակվում են մահմեդական երկրում և վճարում են ջիզիա՝ շնչահարկ կամ գլխահարկ, գտնվում

են մահմեդականների պաշտպանության ներքո, իրավունք ունեն հետևելու իրենց հավատի օրենքներին և կատարելու եկեղեցական արարողությունները: Մահմեդականները իրավունք չունեն զիմմիներին ճնշելու, հավելյալ հարկազանձումներ կատարելու, նրանց կացարաններն ու եկեղեցիները ոչնչացնելու:

Մաշտոցյան Մատենադարանում պահպանվել են այս արտոնագրերի մի քանի արաբերեն ու նրանց պարսկերեն թարգմանական տարբերակներ: Ընդ որում, պարսկերեն տարբերակում նշվում է, որ այն թարգմանվել է Իմամ Ալիի անունից զիմմի քրիստոնյաներին՝ նրանց հավատքն ու անկախությունը հարգելու վերաբերյալ տրված փաստաթղթից⁴⁰: 1694, 1766/67 թվականներին ու XIX դարում ընդօրինակված այս արտոնագրերում⁴¹ խալիֆ Ալիի անվան հիշատակությամբ վավերագիրը կազմողները փորձել են այն հարմարեցնել տեղական պայմաններին ու լրացուցիչ ուժ հաղորդել նրա ազդեցությանը Սեֆյան շիական պետության տարածքում: Թերևս նույն նպատակով փաստաթղթի լուսանցքում առկա կնիքով ու հավաստագրով հաստատվում է պատճենի համապատասխանությունը բնագրին և նշվում, որ այն ընդօրինակվել է Սեֆյանների տոհմի նախահայր շեյխ Սեֆիի գրությունից:

Պարսկերեն հրովարտակները թեև հիմնականում արտացոլում են շահական հայեցակետը հայությանը վերաբերող տարբեր հարցերի նկատմամբ՝ անտեսելով տեղական իշխանությունների և պաշտոնյաների կամայականություններն ու չարաշահումները, այնուամենայնիվ դրանք պարունակում են հայ-իրանական փոխհարաբերությունների պատմությանը վերաբերող առատ փաստագրական նյութ:

Չնայած վերը նշված փաստաթղթերի գոյությանը՝ այնուամենայնիվ, իրանահպատակ հայերի վերոհիշյալ իրավունքները հա-

⁴⁰ Մատենադարան, արաբատառ ֆոնդ, ձեռ. 357:

⁴¹ Այս վավերագրերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ք. Կոտրիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերն ու վավերագրերի ժողովածուները, Մատենադարանի հին ձեռագրերի իրանագիտական արժեք, Երևան, 2011, էջ 75–78:

Ճախ ոտնահարվում էին մահմեդական պաշտոնյաների կողմից, այնպես որ, հարկ էր լինում դրանք շահական հրովարտակներով պաշտպանել: Այսպես՝ Մատենադարանի մի քանի վավերագրեր փաստում են, որ տեղական պաշտոնյաները հաճախ հայերից հավելյալ գումարներ էին գանձում հայ եկեղեցական օրենքներին հետևելու, հավատի արարողությունները կատարելու թույլտվության համար, ուստի Սեֆյան շահերի օրոք մի քանի անգամ հրամանագրեր են հրապարակվում արգելելու տեղական պաշտոնյաների նման անօրինականությունները⁴²: Հայոց վանքերի վերանորոգումն ու նորերի կառուցումը Իրանին հպատակ տարածքներում ևս կատարվում էր շահի թույլտվությամբ: Այս են վկայում այն բազմաթիվ հրովարտակները, որ մեզ են հասել Սեֆյան ժամանակաշրջանից ինչպես առանձին վանքերի վերանորոգման, այնպես էլ հայկական զանազան տարածքներում ընդհանրապես եկեղեցաշինությունը թույլատրելու կապակցությամբ⁴³: Այս շարքից հետաքրքրության է արժանի Շահ Աբաս Բ-ի 1661 թ. հրովարտակը, որով արգելվում է մահմեդական հոգևորականներին ու պաշտոնյաներին նեղել հայերին նրանց եկեղեցիների բարձր ու ընդարձակ լինելու պատճառով: Հրամանագրի տեքստում նշվում է Մակվի Ղարաքիլիսա (Ս. Թադեի) վանքի մասին, որը մեզ հուշում է, որ այն ձեռք է բերվել հատկապես այդ վանքի խնդիրները կարգավորելու նպատակով⁴⁴:

Պահպանված ֆաթվաներից երևում է, որ տարածված երևույթ է եղել այն, որ երբ հայերից որևէ մեկը առևտրական կամ այլ նպատակներով մի տեղից մի այլ տեղ էր գնում, այնտեղ նրանից պահանջում էին կրկին անգամ գլխահարկ վճարել, հակառակ դեպքում ստիպում

⁴² Հ. Փափագյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ II, Երևան, 1959, վավ. 25; Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ III, Երևան, 2005, վավ. 28, 31, 34:

⁴³ Հ. Փափագյան, Մատենադարանի, պրակ II, վավ. 30; Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի, պրակ III, վավ. 15, 16, 19, 20, 32, 33:

⁴⁴ Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի, պրակ III, վավ. 11:

Էին հավատափոխ լինել⁴⁵: Ուստի պատահական չէ, որ իրանական տարածքներում վաճառականների ազատ երթևեկությունն ապահովելու նպատակով ձեռք էին բերվել հրովարտակներ, որոնցով արգելվում էր նրանցից տարբեր շրջաններում ջիզյա պահանջելը և բռնի մահմեդականացնելը:

Շիա մահմեդականների մոտ Սեֆյան ժամանակաշրջանում լայն կիրառություն ուներ, այսպես կոչված, Իմամ Ջա'ֆարի օրենքը, ըստ որի՝ զիմմի ռայաթների մահմեդականացած ազգականները իրավունք ունեին իրենց քրիստոնյա ազգականների ունեցվածքն ամբողջովին գրավելու և նրանց զրկելու ժառանգությունից⁴⁶: Հիշյալ օրենքի կիրառությունը մեծ նեղություն էր պատճառում իրանահպատակ հայությանը՝ թույլ տալով անգամ ազգական չհանդիսացող մահմեդականացած անձանց հավակնություններ ունենալ մահացած քրիստոնյայի ունեցվածքի նկատմամբ⁴⁷ կամ էլ օտարման ոչ ենթակա վակֆային կալվածքները փորձել հափշտակել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից⁴⁸: Սեֆյան պետության անկման շրջանից սկսած՝ հայոց կաթողիկոսներ Աստվածատուր Ա Համադանցուն և Աբրահամ Բ Խոշաբեցուն հաջողվում է Իրանի գահակալներից այս հարցի վերաբերյալ ձեռք բերել հայ քրիստոնյաների շահերը պաշտպանող հրովարտակներ: 1731 թ. հրովարտակը⁴⁹ հրահանգում է Չուխուր Սաադի կառավարչին արգելել նոր մահմեդականացած հայերին ժառանգության վեճ սկսել իրենց հարազատների հետ: Փաստորեն, այն ընդհանրապես արգելում է Իմամ Ջա'ֆարի օրենքի կիրառությունը հայերի ժառանգական խնդիրներում: Նույն բովանդակությամբ հրովարտակներ են ձեռք բերում Նադիր շահից

⁴⁵ Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի, պրակ III, վավ. 21, 35:

⁴⁶ Հ. Փափազյան, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջ, «Բանբեր Մատենադարանի», Երևան 1956, N 3, էջ 87–88:

⁴⁷ Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի, պրակ III, վավ. 18:

⁴⁸ Նույն տեղում, վավերագիր 51:

⁴⁹ Նույն տեղում, վավերագիր 89:

նան Աբրահամ Կրետացի և Ղազար Ջահկեցի կաթողիկոսները⁵⁰: Կարևոր համարելով նշված խնդրի լուծումը հայ ժողովրդի համար՝ Ղազար կաթողիկոսը նույն բովանդակությամբ հրովարտակ է ձեռք բերում նան Իբրահիմ Միրզայից 1748 թ.⁵¹:

Հետագայում Աբաս-Միրզայի 1825 թ. մայիսի հրամանագրով⁵² մահմեդականացած հայի ժառանգական իրավունքները հավասարվում էին մյուս ազգականների իրավունքներին և համապատասխանեցվում մահմեդականների շրջանում գործող օրենքներին. այսինքն՝ օրինակ, եթե մահանում էր նոր մահմեդականացած տղայի հայրը՝ թողնելով, բացի նրանից, նան աղջիկ ժառանգներ, ապա նրան հասնելու էր ժառանգության 2/3-ը, իսկ մնացած 1/3-ը բաժանվում էր աղջիկ ժառանգների միջև:

Շահ Աբաս Ա-ի իշխանության ժամանակաշրջանից Եվրոպայի հետ քաղաքական ու առևտրա-տնտեսական կապերի ընդլայնմամբ Իրանում ու նրան ենթակա Արևելյան Հայաստանում ակտիվանում է եվրոպացի կաթոլիկ միսիոներների քարոզչությունը, որը որոշակի վտանգ էր ներկայացնում ազգի պառակտման տեսանկյունից: Հայոց կաթողիկոսների ու Նոր Ջուղայի հոգևոր առաջնորդների ջանքերով XVII-XVIII դարերում ձեռք են բերվում հայերի շրջանում նրանց գործունեությունը սահմանափակող շահական հրովարտակներ, որոնցից մի քանիսը պահպանվել են Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում⁵³:

Ինչպես վկայում են պահպանված վավերագրերը, իրանական պետությանը հպատակ տարածքներում հայ բարձրաստիճան հոգևորականների, կաթողիկոսների, որոշ վանքերի վանահայրերի պաշտոն-

⁵⁰ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ք. Կոստիկյան, Նաղիր շահի հրովարտակները Ղարաբաղի հայ մելիքներին, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXVI, Երևան, 2007, էջ 257-260:

⁵¹ Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ IV, Երևան, 2008, վավ. 28:

⁵² ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 144:

⁵³ Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի, պրակ III, 71, 83; պրակ IV, վավ. 18, 23:

ները սովորաբար հաստատվում էին շահական հրովարտականերով: Ընդ որում, հաճախ հրովարտականեր էին ձեռք բերում նաև հակաթոռ կաթողիկոսները և օգտագործում դրանք իրենց հավակնություններին համապատասխան: Շահական հրովարտականերով ապահովագրվում էին հայ եկեղեցու նվիրականների ազատ երթևեկությունն իրանական տարածքներում, Էջմիածնի մեռոն եփելու բացառիկ իրավունքը⁵⁴:

Շահական հրովարտակաները մեծ կարևորություն ունեին Էջմիածնի ու հայոց վանքերի տնտեսական ապահովվածության համար: Դրանք օգտագործվում էին Մայր Աթոռի ու մյուս վանքերի կալվածքների ամրագրման և ոտնձգություններից պաշտպանության նպատակով:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի համար կարևոր նշանակություն ուներ նրա հարկերից ազատված լինելու՝ մուսֆույայան իրավունքի պաշտպանությունը: Հարկերից ազատվածությունը եղել է միայն մասնակի: Մասնավորապես առանձին հրամանագրերով 1647 թ. Էջմիածինն ազատվում է վանքի այգիների ու ջրաղացների մալոջիաթ, մանր եղջերավոր անասուններից գանձվող չրբանբեկի հարկերից, 1659 թ.՝ վանքի մեկ սարք գութանի, իսկ 1712 թ. երկու սարք գութանի մալիե ու 500 ոչխարի չրբանբեկի հարկերից⁵⁵: XVIII դարում շուրջ 12 հրամանագիր է հրապարակվել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հարկերից ազատվածության հարցերի առնչությամբ⁵⁶:

Հայ ազնվականությունն ու հասարակ ժողովուրդը, հիմնականում գերադասելով իրանական տիրապետությունը թուրքականից, աջակցություն էին ցուցաբերում Իրանի տիրակալներ շահ Աբբաս Ա-ին ու Նադիրին նրանց կողմից Հարավային Կովկասում Օսմանյան Թուրքիայի դեմ իրականացվող ռազմական միջոցառումներում: Այս հանգամանքն արտացոլվել է հայ մելիքներին տրված հրովարտականերում, որոնցում շեշտվում է, որ Իրանին ցուցաբերած արժեքավոր ծառայությունների դիմաց հաստատվում են նրանց մելիքա-

⁵⁴ Հ. Փափագյան, Մատենադարանի, պրակ II, վավ. 27:

⁵⁵ Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի, պրակ III, վավ. 8, 74:

⁵⁶ Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի, պրակ IV, վավ. 5, 6, 9, 11, 35, 38, 39, 40, 41, 45, 47, 49:

կան իրավունքները և կալվածքները: Այս շարքում են Շահ Աբաս Ա-ի կողմից Քաշաթաղի Մելիք Հայկազին⁵⁷, Գեղարքունիքի Մելիք Շահնագարի տոհմից Մելիք Յավրիին ու Քյամալին⁵⁸, Նադիր շահի Գեղարքունիքի նույն իշխանական տնից սերած Մելիք Միանսարին, Ղարաբաղի Դովշանլու գյուղի Մելիք Դավթին ու Մելիք Եգանին տրված հրամանագրերը⁵⁹:

XIX դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանի հայ բնակչությունը և նրա հոգևոր ու աշխարհիկ առաջնորդները, հույսեր կապելով սկզբում Ռուսաստանի հովանու ներքո հայկական պետականությունը վերականգնելու հետ, այնուհետև պարզապես գերադասելով քրիստոնեական պետության տիրապետությունը մահմեդականից, որն անտանելի էր դառնում հատկապես խանական իշխանության կրոնական անհանդուրժողականության ու խտրականության հաճախացած արտահայտումների հետևանքով, հիմնականում աջակցում էին ռուսների առաջխաղացմանը:

Այս շրջանում Իրանի շահական իշխանությունը հայերի նկատմամբ վարում էր հիմնականում սիրաշահող քաղաքականություն: Իրանական իշխանությունները ջանքեր էին գործադրում հայերի վստահությունը վերականգնելու ու ռուսներին չաջակցելու համար:

Ֆաթհալի շահ Ղաջարը և Ատրպատականի փոխարքա թագաժառանգ Աբաս-Միրզան, բնականաբար ելնելով Իրանի քաղաքական շահերից, ի նշան հայերի նկատմամբ իրենց հատուկ բարեհաճության, վերահաստատում են հայ եկեղեցու իրավունքները ու տեղի հայ ազնվականներին հատուկ արտոնություններ շնորհում, նաև վերականգնում իրանամետ կողմնորոշում ունեցող ազնվականության ժառանգներին իրենց տիրույթներում, մասնավորապես Սյունիքի Օրբելյանների ու Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնագարյանների ազնվա-

⁵⁷ Հ. Փափազյան, Մատենադարանի, պրակ II, վավ. 15:

⁵⁸ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Նադիր շահի հրովարտականքը Ղարաբաղի հայ մելիքներին, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXVI, Երևան, 2007, էջ 257–260:

⁵⁹ Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի, պրակ IV, վավ. 1, 2:

կանական տոհմերը՝ կավվածքներ շնորհելով այդ տոհմերից սերած և Իրանում գտնվող իրենց հարմար թեկնածուներին⁶⁰:

Այսպիսով՝ շահական հրովարտակները փաստում են այն մասին, որ ելնելով Իրանի քաղաքական ու տնտեսական շահերից՝ իրանական իշխանությունները իրանահպատակ հայության նկատմամբ վարում էին ընդհանուր առմամբ բավականին հանդուրժող ու մեղմ քաղաքականություն, որն, այնուամենայնիվ, երբեմն մնում էր թղթի վրա և չէր գործադրվում տեղական պաշտոնյաների կամայականությունների ու անօրինականությունների հետևանքով:

---

⁶⁰ Զ. Կոստիկյան, Հայ-իրանական հարաբերությունները ԺԹ դարի առաջին երեսնամյակում, ԼԼոն Խաչիկյան 90, Նյութեր Սատենադարանի հիմնադիր տնօրենի ծննդյան իննսուն ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի, Երևան, 2010, էջ 186:

ԳՈՀԱՐ ԻՍԿԱՆԴԱՐՅԱՆ

*Պարմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի
Մերձավոր Արևելքի միջազգային հարաբերությունների
ուսումնասիրության բաժնի ավագ գիտաշխատող*

ՀԱՅԱՍՏԱՆ–ԻՐԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԷՆԵՐԳԵՏԻԿԱՅԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

Հայ–իրանական հարաբերություններն ունեն դարերի պատմություն, սակայն սույն աշխատանքով մենք կանդրադառնանք հայ–իրանական հարաբերություններին Հայաստանի անկախացումից հետո՝ ներկայացնելով էներգետիկ ոլորտում համագործակցությունը, ինչը մեր կարծիքով համագործակցության շարժիչ ուժն է:

ՀՀ և ԻԻՀ միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվեցին 1992 թ. և հենց այդ ժամանակ էլ նախագծվեց հետագա գործունեության ծրագիրը, երբ փետրվարի 9–ին ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանը և ԻԻՀ արտաքին գործերի նախարար Ալի Աքբար Վելայաթին ստորագրեցին հռչակագիր՝ Հայաստանի և Իրանի միջև լիարժեք դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու վերաբերյալ: Նույն օրը ստորագրվեց նաև հարաբերությունների սկզբունքների և նպատակների մասին հռչակագիրը⁶¹, որի մեջ շոշափվում էին նաև էներգետիկայի բնագավառում համագործակցություն սկսելու հարցեր: Դեռևս 1992 թ. ԻԻՀ նավթի նախարարության և ՀՀ վառելիքաէներգետիկայի նախարարության միջև ստորագրվեց համաձայնագիր երկու երկրների միջև էներգետիկայի բնագավառում համագործակցություն ծավալելու մասին: Իսկ 1995 թ. ստորագրվեցին համաձայնագրեր Իրան–Հայաստան գազամուղի, բարձրավոլտ էլեկտրահաղորդման գծի և Արաքս գետի վրա համատեղ հիդրոէլեկտրակայանի կառուցման վերաբերյալ: Ի

⁶¹ ՀՀ ԱԳՆ Դիվանագիտական բանբեր, Հայաստան–Իրան, Վեներտիկ, 1993 թ.:

դեպ, Իրան–Հայաստան գազատարի կառուցման համաձայնագրով նախատեսվում էր գազատարը շարունակել դեպի Վրաստան՝ այն հաշվարկով, որ հետագայում այն հասցվի Եվրոպա:

2003 թ. Հայաստանի Հանրապետության էներգետիկայի նախարարության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության էներգետիկայի նախարարության միջև առաջին անգամ ստորագրվեց փոխըմբռնման հուշագիր էներգետիկայի բնագավառում համագործակցության վերաբերյալ: Հուշագրում ցանկություն էր հայտնվում այդ ոլորտում առավել խորացնելու երկկողմ հարաբերությունները: Սակայն էներգետիկայի ոլորտում ձեռքբերված առաջին հաջողությունը կարելի է թվագրել 1997 թվականին, երբ շահագործման հանձնվեց բարձրավոլտ էլեկտրահաղորդման առաջին գիծը:

Երկար բանակցություններից հետո, ի վերջո, 2004 թ. մայիսի 13–ին ստորագրվեց Իրան–Հայաստան գազատարի կառուցման վերջնական պայմանագիրը: Բանակցությունների առարկա էր դարձել ինչպես գազի սակագինը, այնպես էլ որակը և մատակարարման ծավալը: Հարկ է նշել, որ այն փոխշահավետ պայմանագիր է, որն առավել ճիշտ կլինի կոչել «Գազ–էլեկտրաէներգիայի դիմաց ծրագիր»:

Հայաստանը Խորհրդային Միությունից ժառանգություն է ստացել էներգետիկ լուրջ համակարգ՝ հէկեր, Երևանի և Հրազդանի ջեկերը, ատոմակայանը և այլն: Հայաստանում արտադրվող էներգիան երկու անգամ գերազանցում է պահանջարկը. Իրանն ունի բնական պաշարներ, սակայն որոշակի առումով չի հասցնում այն վերածել էլեկտրաէներգիայի: Ըստ պայմանավորվածության՝ սկզբնական շրջանում Իրանը Հայաստանին կմատակարարի տարեկան 1,1 մլրդ մ³ բնական գազ, իսկ 2019թ–ից սկսած՝ 2,3 մլրդ մլրդ մ³: Ընդհանուր հաշվարկով 20 տարվա ընթացքում Իրանը Հայաստանին կմատակարարի 36 մլրդ մ³ բնական գազ, որի դիմաց կստանա էլեկտրաէներգիա: 1 մ³ գազի դիմաց ՀՀ–ն ԻԻՀ–ին պետք է տրամադրի 3 կվտ.ժ էներգիա⁶²:

⁶² Армения построит газопровод до Ирана, (http://www.iran.ru/rus/news_iran.php?act=news_by_id&news_id=28553), Газопровод Иран–Армения будет строить “Армросгазпром”, <http://www.regnum.ru/news/416094.html>

Գազատարի կառուցման ընթացքում որոշակի դժվարություններ առաջացան, որոնք, ըստ համաձայն ԻԻՀ-ում ՀՀ այդ ժամանակվա արտակարգ և լիազոր դեսպան Գ. Ղարիբջանյանի, տնտեսական բնույթի խնդիրներ էին. «Գազատարի առնչությամբ երկու կողմերի միջև քաղաքական խնդիրներ չկան: Խնդիրը զուտ տնտեսական է և լուծելի: Իրանի և Հայաստանի քաղաքական ղեկավարները գազատարի շինարարությունը սկսելու առումով դրական որոշում են կայացրել: Պիտի նշեմ, որ Իրան-Հայաստան գազատարի կառուցումը ոչ միայն տնտեսական առումով է կարևոր, այլև հեռանկարային քաղաքական առումով»⁶³:

2007 թ. մարտի 19-ին տեղի է ունեցել ՀՀ և ԻԻՀ նախագահների մասնակցությամբ գազատարի պաշտոնական բացման արարողությունը: 2008 թ. նոյեմբերի վերջին ավարտվել են Իրան-Հայաստան գազատարի երկրորդ հատվածի շինարարական աշխատանքները, և գազատարը շահագործման է հանձնվել: 2009 թ-ից սկսվեցին գազամատակարարման աշխատանքները: Գազամուղի շինարարությունը որոշ հաշվարկներով արժեցել է մոտ 220 մլն դոլար, որից 90-100 մլն դոլարը ծախսվել է Հայաստանի տարածքում, գրեթե 120 միլիոն՝ Իրանի: Գազատարի տրամագիծը 700 մմ է⁶⁴:

Գազի դիմաց Հայաստանը տրամադրում է հոսանք, որը տեղափոխվում է Իրան երկու երկրների միջև կառուցված բարձրավոլտ էլեկտրահաղորդման երկու գծերի միջոցով: Այսօր արդեն աշխատանքներ են տարվում բարձրավոլտ էլեկտրահաղորդման 3-րդ գծի կառուցման ուղղությամբ, որով էապես առաջընթաց կգրանցվի երկու երկրների միջև էներգետիկ համագործակցության բնագավառում:

Նշենք, որ այսօր երկու գծերի թողունակությունը միասին կազմում է 300-350 ՄՎտ: 3-րդ գիծը, որ պատրաստվում է, երկշղթա է և ձգվելու է Իրանից մինչև Հրազդան ջէկ: 3-րդ գծի կառուցմամբ հոսանքի

⁶³ Այս տարի Իրան-Հայաստան գազատարի շինարարությունը սկսվելու է, «Արաքս», թիվ 16-17(99-100), մայիս-հունիս, 2001, էջ 28:

⁶⁴ Глава компании «АРМРОСГАЗПРОМ»: не готовить к росту цен на газ – «недопустимое расточительство», <http://www.armrusgasprom.am/ru/infocenter/publications/102/>

ընդհանուր թողունակությունը կհասցվի մինչև 1100–1200 ՄՎտ-ի: Բնականաբար դրան համարժեք գազ կմտնի Հայաստան⁶⁵: Որոշ տվյալներով՝ այն կարժենա 110 միլիոն դոլար և կունենա 412 կմ երկարություն, որից 312 կմ-ը գտնվելու է Հայաստանի տարածքում:

2011–12 թթ. Իրանից տարեկան 500–600 մլն մ³ գազ է մտնում Հայաստան և արտահանվում է 1,5–1,8 մլրդ կՎտ-ժ էլեկտրաէներգիա: Ի դեպ, Նորդուգում տեղակայված է գազաչափիչ հանգույց, որը անդադար ստուգում է իրականացնում գազի քանակի և որակի վերաբերյալ:

Հայաստան–Իրան էներգետիկ համագործակցության մեկ այլ ծրագիր է Հայաստանի տարածքում համատեղ նավթավերամշակման գործարանի կառուցումը: Այն եռակողմ ձևաչաձ ունի՝ Հայաստան–Ռուսաստան–Իրան: Սակայն այս պայմանագիրը առայժմ տարբեր պատճառներով սառեցված է:

Որոշվեց մեկ այլ ծրագիր իրականացնել՝ պատրաստի նավթամթերքներ տեղափոխել Հայաստան՝ Թավրիզ–Արարատ ձգվող 8 մատնաչափ տրամագծով խողովակաշարով, որը բավարարելու է Հայաստանի պահանջարկը: Քննարկումներն այս ուղղությամբ շարունակվում են:

Իրանական կողմը մեծ ցանկություն ունի ներգրավվելու Հայաստանում հողմակայանների կառուցման գործում, ինչի համար 2,5 մլն դոլար դրամաշնորհ է տրամադրել, որպեսզի փորձնական հողմակայան կառուցեն Պուշկինի լեռնանցքում: Հաջողության դեպքում իրանական կողմը պատրաստ է մեծացնելու ներդրումների քանակը⁶⁶:

Դեռևս 1992 թ. փետրվարի 9–ին ՀՀ և ԻԻՀ միջև հարաբերությունների սկզբունքների և նպատակների մասին հռչակագրում կողմերը նախատեսում էին ՀՀ և ԻԻՀ էներգետիկ ոլորտում համագործակցել, Մեղրիում՝ Արաքս գետի վրա կառուցելով հէկ: Այդ հռչակագրի 15 հոդվածում նշվում էր. «...Մեղրիի սահմանային կէտում Իրանի Իսլամական

⁶⁵ Հարցազրույց ՀՀ էներգետիկայի և բնական պաշարների փոխմասխարար Ա. Միմոնյանի հետ, 24. 01. 2012 թ.:

⁶⁶ Пути эффективной интеграции энергосистем стран Южного Кавказа, Баку, Ереван, Тбилиси, 2004, с. 43.

Հանրապետության հետ համագործակցել համատեղ հիդրոէլեկտրակայան կառուցելու գործում: Իրանական կողմը յայտնեց, որ այդ հարցը կը քննարկուի»⁶⁷: Մեղրու հէկի շուրջ 2001 թ. դեկտեմբերի 27–ին ստորագրվեց հէկի կառուցման վերաբերյալ փոխըմբռնման հուշագիր, որտեղ առաջարկվում էր ուսումնասիրել Արաքս գետի հիդրոներուժը:

2007 թ. մարտի 19–ին ստորագրվեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության կառավարության միջև Արաքս գետի վրա հիդրոէլեկտրակայաններ կառուցելու և շահագործելու բնագավառում համագործակցության մասին համաձայնագիր, որը վավերացվեց երկու երկրների խորհրդարանների կողմից: Փաստորեն, այն լինելու է երկու հիդրոէլեկտրակայանից բաղկացած կասկադ, մեկը Հայաստանի կողմից՝ Մեղրիում, մյուսը Ղարաշիլանում՝ Իրանի կողմից: Հէկերից յուրաքանչյուրի հզորությունը պետք է կազմի 140 ՄՎտ: Յուրաքանչյուր կողմում կառուցվելու է ճնշումային թունել հէկի աշխատանքների համար: Այդ թունելով ջուրը բերվում է հէկ, և արտադրվում է էլեկտրաէներգիան: Տարեկան արտադրանքը կկազմի շուրջ 841 միլիոն կՎտ·ժ էլեկտրաէներգիա, կունենա 90 մ ճնշում և 18,2 կմ երկարությամբ թունել: Սրա վերաբերյալ վերջնական պայմանագիրը ստորագրվեց 2010 թ. հոկտեմբերի 15–ին ՀՀ էներգետիկայի նախարար Ա. Մովսիսյանի և ԻԻՀ էներգետիկայի նախարար Մ. Նամջույի միջև՝ «Մեղրիի հէկի կառուցման թույլտվության պայմանագիր»⁶⁸:

Երկու կողմերը պայմանավորվածություն են ձեռք բերել, որ շինարարության ամբողջ ֆինանսական խնդիրը կլուծի իրանական կողմը: Կկառուցեն, կշահագործեն և արտադրված էներգիայով իրենց ներդրումները հետ կգնեն: Մի խոսքով՝ դա ենթադրում է կառուցում, շահագործում և հետհանձնում սեփականատիրոջը: Մեղրու հէկի շինարարության արժեքը, ըստ Մովսիսյանի, 2009 թվականի գործող գներով

⁶⁷ ՀՀ ԱԳՆ Դիվանագիտական բանբեր, Հայաստան–Իրան, Հարաբերությունների սկզբունքների և նպատակների մասին հռչակագիրը, Վենետիկ, 1993 թ., էջ 21:

⁶⁸ Пути эффективной интеграции энергосистем стран Южного Кавказа, 41: Ստորագրված փաստաթղթեր, <http://www.mfa.am/hy/country-by-country/ir/>

կարծենա մոտ 323 միլիոն դոլար: Կառուցման համար անհրաժեշտ է 5 տարի ժամկետ: 15 տարի ժամկետ էլ անհրաժեշտ է, որպեսզի արտադրված էներգիայով փակվի՝ հետ գնվեն ներդրումները, որից հետո հէկը (համատեղ ստուգումներից հետո–Ի. Գ) կհանձնվի Հայաստանի Հանրապետությանը՝ սեփականության իրավունքով:

Քանի որ Հայաստանի շուկան շատ փոքր է, և նման ներդրումները մեր շուկայով փոխհատուցել բավականին ծանր կլինի, պայմանավորվածությունն այնպիսին է, որ արտադրված էլեկտրաէներգիան կառուցումից հետո՝ 15 տարվա ընթացքում արտահանեն: Հայկական կողմն ընդամենը վերահսկելու է, որ շահագործումը նորմալ իրականացվի: «Կայանը Հայաստանի սեփականությունն է լինելու, սակայն շահագործում են նրանք», — հավաստիացրեց էներգետիկայի և բնական պաշարների նախարար Ա. Մովսիսյանը⁶⁹:

2012 թ. նոյեմբերի 8–ին, ի վերջո, իրականացվեց Մեղրու հէկի հիմնարկեքի արարողությունը. ըստ պայմանավորվածության՝ երկու հէկերի շինարարությունը կավարտվի հինգը տարուց և միննույն ժամանակ կհանձնվեն շահագործման:

Լիովին կիսում ենք էներգետիկայի և բնական պաշարների նախարար Ա. Մովսիսյանի ներքոհիշյալ կարծիքը. «Անհերքելի է, որ մեր երկու բարեկամ երկրների միջև տնտեսական համագործակցության առաջատարն էներգետիկայի ոլորտն է», սակայն միննույն ժամանակ հարկ ենք համարում նշել, որ իրականացված բոլոր աշխատանքները չէ, որ գոհացուցիչ արդյունք են տալիս: Իրականում այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ Հայաստան–Իրան էներգետիկ ոլորտի վերաբերյալ միայն քննարկումների մասին ենք խոսում, բայց բուն արդյունքները ինչ–ինչ պատճառներով ձգձգվում են, իսկ երբեմն էլ ընդհանրապես կյանքի չեն կոչվում:

⁶⁹ Գայանե Սարիբեկյան, Երկվորյակ հէկերը շուտով լույս աշխարհ կգան, 17/09/2010, <http://www.hraparak.am/2010/09/17/erkvoryak-hecke-shutov-luys-ashxarh-kg/>

ՎՐԵԺ ՓԱՐՍԱԴԱՆՅԱՆ

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
Եվրոպական կրթական փարաժաշրջանային ակադեմիայի, դասախոս*

ՀԱՅ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Հայ-իրանական գրական առնչություններն ունեն ավելի քան երկուսուկես հազարամյակի պատմություն: Դրանք նույնքան հին են, որքան այդ ժողովուրդները, նրանց լեզուն, պատմությունն ու մշակույթը:

Պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում հասարակական ու քաղաքական տարբեր պայմաններում հայ և իրանական ժողովուրդների միջև ձևավորված հարաբերություններն ունեցել են տարբեր դրսևորումներ: Դրանք հանդես են եկել որպես ժամանակաշրջանին բնորոշ ընդհանուր երևույթներ և ուղղություններ, ծառայել են հայ և իրանական ժողովուրդների մշակույթների բնագավառներում որպես փոխադարձ ազդեցությունների և փոխառությունների միջոց:

Հայ ժողովուրդը, երկար ժամանակ գտնվելով Իրանի գերիշխանության ներքո, զգալի ազդեցություն է կրել իրանական ժողովուրդների մշակույթից ու հոգևոր կյանքից: Այդ ազդեցություններն իրենց կնիքն են դրել հայ ժողովրդի ինչպես քաղաքական ճակատագրի, այնպես էլ նրա հոգևոր կյանքի վրա:

Դարեր շարունակ հայ և իրանական ժողովուրդները, ապրելով հարևանությամբ ու դավանելով տարբեր կրոններ (սկսած այն ժամանակներից, երբ պարսիկները զրադաշտականներ էին, իսկ հայերը՝ հեթանոսներ), ունեցել են հասարակական, քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային միևնույն խնդիրները, ստեղծել են մշակութային հսկայական արժեքներ, որոնք ընդհանուր են թե՛ մեկի, թե՛ մյուսի համար:

«Այն ժամանակներից, երբ Արշակունիները գրավեցին Պարսկաստանը, և նրանց կրտսեր շառավիղը հաստատվեց Հայաստա-

նում, երկու երկրների հասարակական-կենցաղային կապն ավելի սերտ դարձավ»⁷⁰: Արշակունիները, իշխանության գալով, իրենց հետ բերել են ազդեցությունների մեծ ազդակ Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և հասարակական կյանքում:

Հայկական գրերի ստեղծումից առաջ ինչպես արքունիքում, այնպես էլ երկրի պետական ու հասարակական կյանքում օգտագործվել է պարսկերենը: Այս շրջանում հայերենը մեծապես ազդվել է պարսկերենից, նրանից վերցրել է բազմաթիվ բառեր:

Քրիստոնեությունը Հայաստանում պաշտոնական կրոն հայտարարվելուց հետո նոր փուլ է բացվել հայ-իրանական հարաբերություններում:

Արշակունիների տիրապետության օրոք ձևավորված հայ-իրանական հարաբերությունները համեմատաբար թուլացել են Սասանյանների իշխանության օրոք, երբ Հայաստանի և Իրանի միջև լարվել են քաղաքական հարաբերությունները: Անկախ այդ հանգամանքից՝ հայոց մեջ շարունակում են պահպանվել իրանական դիցաբանական առանձին իրողություններ, սովորույթներ, երգեր, զրույցներ, հավատալիքներ և այլն:

«7-րդ դարի մատենագիր Սեբեոսի պատմության մեջ հիշատակություն կա հայոց մեջ լայն ձանաչում գտած իրանական էպոսի հերոս Սպանդիարի վերաբերյալ: Սեբեոսն առաջիններից է, որ անդրադարձ է կատարել Խոսրով ու Շիրինի առասպելին, որը հետագա դարերում մեծ արձագանք ու տարածում է գտել արևելյան շատ ժողովուրդների շրջանակներում, մշակման ենթարկվել վաթսունից ավելի ստեղծագործություններում»⁷¹:

10-րդ դարից սկսած՝ հայոց մեջ աշխուժանում է հետաքրքրությունը պարսից գրականության, մշակույթի ու գիտության նկատմամբ: Պարսից լեզուն հետաքրքրել է հայ մտավորականներին: Մխիթար Հերացու և այլ մտավորականների վկայությամբ՝ Հայաստանում

⁷⁰ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, с. 211.

⁷¹ Բ. Լ. Չուգասզյան, Հայ-իրանական գրական առնչություններ, Երևան, 1963, էջ 23:

պարսկերենը II-12-րդ դարերում ոչ միայն ուսուցվել, այլև համարվել է գիտական լեզու: Այս տեսակետից, հատկապես, հիշատակման է արժանի Գրիգոր Մագիստրոսը, ով ազատ տիրապետել է պարսկերենին, ծանոթ է եղել իրանական էպոսին և օգտվել է պարսկական աղբյուրներից: Նրա «Թղթերը» աշխատության մեջ հիշատակված են Ռոստամին, Սպանդիարին, Աժդահակին վերաբերող մի շարք հետաքրքիր տեղեկություններ:

Պատմությանը հայտնի հայ մտավորականներից շատերը, տիրապետելով պարսից լեզվին, կատարել են գիտական արժեք ներկայացնող թարգմանություններ, կազմել են պատմիչ Եղիշեի պատմությունում գործածված բառերի՝ «Բառո Վարդան գրոց» բառացանկը, որը պարսկերեն-հայերեն բառարան կազմելու առաջին փորձն է եղել:

II-րդ դարից հետո հայ ժողովուրդը հաղորդակից է դարձել պարսից նոր մշակույթին, գրականությանը, հատկապես այն ժամանակահատվածում, երբ Հայաստանը գտնվել է սելջուկ-թուրքական, այնուհետև նաև մոնղոլական տիրապետության ներքո:

13-14-րդ դարերում, երբ դեռ աշխարհի շատ ժողովուրդներ չէին լսել իրանական էպոսի մասին, Հայաստանում արդեն ծանոթ են եղել Ֆիրդուսու «Շահնամեին»: Հայ բանաստեղծներն իրանական էպոսին նվիրել են բանաստեղծություններ, իրենց ստեղծագործություններում նշել «Շահնամեի» հերոսների անունները և սեփական հերոսներին համեմատել են նրանց հետ:

Իրանական էպոսի մասին հայ գրականության մեջ եղած հիշատակությունները վառ ապացույց են, որ Թուրանի դեմ մղած Իրանի ժողովրդի հազարամյա պայքարի ասքը հոգեհարազատ է եղել նաև հայ ժողովրդին:

Բարու հաղթանակով ստեղծված իրանական վիպական երգերով ոգեշնչված հայ ժողովուրդը ոչ միայն Իրանի էպոսի հերոսներին տեղափոխել է Հայաստան՝ հարմարեցրել իր աշխարհըմբռնմանը, ամբողջապես հարազատացրել և ստեղծել հայ-իրանական «Ռոստամ Զայ» վեպը, այլև հայ իրականության մեջ գործածության մեջ է

դրել «Շահնամի» հերոսների անուններից շատերը, որոնցից ամենատարածվածներն են Ռոստոմը, Առուստամը, Սոհրաբը, Զոհրաբը, Սպանդարը, Զալը (Զալիբեկ), Թեհմինեն և այլն:

Հայ աշխարհիկ բանաստեղծության մեջ նկատվել են պարսկալեզու գրականության անմիջական արձագանքներ: Երևան են եկել նրանից փոխառված առանձին ձևեր, արտահայտություններ, ոճեր:

Միջնադարյան հայ մտավորականության մեծաթիվ ներկայացուցիչներ, տիրապետելով պարսկերենին, օգտվել են պարսից հարուստ գրականությունից, մեծ ակնածանքով են վերաբերվել Իրանի գիտնականներին, օգտվել են նրանց աշխատություններից: Պարսից լեզվի իմացությունը հայ մտավորականների համար դուռ է բացել հարևան Իրանի մշակութային ծանոթանալու համար, իսկ հայ հոգևորականության համար՝ իրանցի մուսուլման հոգևորականների հետ շփվելու, առանձին հարցերի շուրջ բանավիճելու համար:

«Հայ պատմիչների ու ժամանակագիրների հաղորդումներում տեղ են գտել հայատառ պարսկերեն աղոթքներ, կրոնական բնույթի նյութեր, սուրբ Մարկոսի և սուրբ Մաթեոսի ավետարանների համապատասխանաբար 16–րդ և 28–րդ գլուխների պարսկերեն թարգմանությունները, որոնք համարվում են կրոնական բնույթի հայերենից պարսկերեն կատարված ամենավաղ թարգմանությունները»⁷²:

Թարգմանական շարժումը Հայաստանում, որն սկիզբ է առել հայոց գրերի գյուտից անմիջապես հետո (405 թ.) հայ–իրանական գրական հարաբերությունների ծիրում նույնպես մեծ դերակարություն ունի: Թարգմանական աշխատանքներում իրենց շոշափելի արտահայտություններն են գտել հայ ժողովրդի դարավոր մշակութային հարաբերությունները այլ ժողովուրդների, առաջին հերթին՝ իրենց անմիջական հարևանների հետ: Թարգմանական երկերի միջոցով հայ ժողովրդի սեփականությունն են դարձել անտիկ փիլիսոփայության, քրիստոնեական աստվածաբանության, բնագիտության, գեղարվեստական ու գիտական գրականության, բժշկագիտության

⁷² Բ. Լ. Չուգասյան, Հայ–իրանական գրական առնչություններ, 1963, էջ 36:

նվաճումները, որոնք մեծ դեր են խաղացել սեփական արժեքների ստեղծման ճանապարհին:

Իրանի միջնադարյան անվանի բժիշկ գիտնականներ Ավիցեննայի (9-րդ դ.) և Աբու Բաքր Մոհամմադ իբն Ջաքարիա Ռազվի (11-րդ դ.) աշխատություններից օգտվել է հայ բժշկապետ Մխիթար Հերացին, որոնց մասին խոսել է մեծ ակնածանքով:

Աբու Բաքր Մոհամմադ իբն Ջաքարիա Ռազվի բժշկագիտությանը վերաբերող աշխատություններից կատարված թարգմանությունները համարվում են պարսկերենից կատարված մեզ հայտնի առաջին թարգմանություններից:

Իրանցի այդ բժիշկների գիտական ժառանգությանը ծանոթ է եղել նաև նշանավոր հայ բժիշկ Ամիրդովլաթ Ամասիացին, ով պարսկերենից կատարել է մեծ արժեք ներկայացնող մի շարք թարգմանություններ:

Մեծ արժեք է ներկայացնում նաև 12-րդ դարում Մխիթար Անեցու կողմից պարսկական աստղաբաշխական մի աշխատության թարգմանությունը:

Ֆրիկի և այլոց կողմից վարպետորեն պարսկերենից հայերեն կատարած թարգմանությունների մասին մեզ հասած տեղեկությունները նույնպես վկայում են, որ հայ մտավորականները տիրապետել են պարսից լեզվին, տեղյակ են եղել այդ լեզվով գրված գիտական և գրական ստեղծագործություններին:

Միջնադարյան իրանական խրատական ժանրի գրվածքների հայերեն թարգմանությունները, որոնք հիմնականում իրենց էությամբ աշխարհիկ բնույթի են եղել, արտացոլել են Արևելքում իշխող սոցիալական հարաբերությունները, բարոյական սկզբունքներն ու համոզմունքները: Այդ կարգի թարգմանությունները հայոց կողմից ենթարկվել են համապատասխան խմբագրությունների, լրացվել են քրիստոնեական բնույթի խրատներով և հիմք դարձել հետագայում հայ իրականության մեջ բարոյա-խրատական բնույթի սեփական ստեղծագործությունների համար:

17-րդ դարում՝ Սեֆյանների տիրապետության օրոք, Սպահանի շրջակայքում ապաստան գտած բազմահազար հայերի, նրանց և տեղացի բնակչության միջև ստեղծված հարաբերությունների, ինչպես նաև հայ և պարսից մուսուլման հոգևորականների փոխհարաբերությունների և բանավեճերի մասին մեծ արժեք ներկայացնող տեղեկություններ է հաղորդել Խաչատուր Ջուղայեցին իր «Պատմութիւն պարսից» աշխատության մեջ: Խաչատուր Ջուղայեցին այդ աշխատությունը գրելիս օգտվել է ինչպես հայ մատենագրական, այնպես էլ պարսկական աղբյուրներից:

Հայ-իրանական գրական կապերում իրենց ուրույն տեղն են զբաղեցնում պարսկերենին ազատ տիրապետող Վահան վարդապետ Ջուղայեցու ութ անուն գրքերը, որոնք հանդիպակաց էջերով գրված են հայերեն և պարսկերեն: Ավելի ուշ հայ մտավորականները գիտական ու պատմական աշխատություններ գրելիս նույնպես օգտվել են պարսկական աղբյուրներից: Այդ շրջանում ստեղծագործած Աբրահամ Պոլսեցին իր «Կենդանաբանություն» աշխատությունը կազմելիս, ինչպես վկայում է ինքը, օգտվել է պարսից աղբյուրներից:

Հայ-իրանական հարաբերությունների ծիրում զգալի է Խաչատուր Կեսարեցու մատուցած ծառայությունը: Նրա ջանքերով 1638 թ. Նոր Ջուղայի վանքում հիմնվել է Իրանում առաջին տպարանը: Այդ տպարանում է լույս ընծայվել առաջին տպագիր գիրքը՝ «Սաղմոսը», որի միակ օրինակն այսօր պահպանվում է Անգլիայի Բոդլեյան գրադարանում: Չորս տարի անց՝ 1641 թվականին, այդ տպարանում տպագրվել է «Հարանց վարք», 1642 թ.՝ «Խորհրդատետր» և «Ժամագիրք» աշխատությունները:

1768 թ. պոլսահայ մտավորական Գեորգ Դպիր Տեր-Հովհաննիսյանը Կոստանդնուպոլսում պարսկերենից հայերեն է թարգմանել 15-րդ դարի իրանցի հայտնի տոմարագիր ու աստղագետ Աբդուլազիզ իբն Աբդուլռահման Թաբրիզիի «Բանալի աստեղաց» աշխատությունը:

Գեորգ Դպիր Տեր-Հովհաննիսյանի մահվանից հետո՝ 1826 թվականին, Կոստանդնուպոլսում, Հակոբ Տյուզյանի առաջաբա-

նով ու հսկողությամբ հրատարակվել է 20 հազար բառ պարունակող «Պարսկերեն–հայերեն» առաջին տպագիր բառարանը, որը մի նոր ճանապարհի բացեց հայ բառարանագրության պատմության մեջ:

14-րդ դարից մինչև 18-րդ դարը հայ գրականության մեջ սակավաթիվ են հիշատակված պարսից գրողների ու նրանց ստեղծագործություններից կատարված թարգմանությունների մասին տեղեկություններ:

19-րդ դարից սկսած՝ հայ մտավորականների ջանքերով Հայաստանում, Իրանում և Սփյուռքում թարգմանվել են հայ և պարսից գրականության լավագույն ստեղծագործություններ, պատմիչներ Մովսես Խորենացու, Փավստոս Բուզանդի, Ագաթանգեղոսի և Կորյունի մեծարժեք գործեր, Մատենադարանի 17–18-րդ դարերի պարսկերեն հրովարտակների քառահատոր ժողովածու:

Հայ-իրանական գրական առնչությունները նոր փուլ են մտել Հայաստանի անկախության ձեռքբերումից հետո: Հայաստանի և Իրանի մտավորականների, գրողների, բանաստեղծների, մշակութային գործիչների միմյանց ավելի լավ ճանաչելու նպատակով 2004 և 2009 թվականներին Հայաստանում, 2007 և 2011 թվականներին Իրանում անցկացվել են գրական կամուջ գիտաժողովներ: Կազմակերպվել են հայ և պարսից գրականության դասական և ժամանակակից պոետների, գրողների, թատերագրերի լավագույն ստեղծագործությունների փոխադարձ թարգմանություններ, դրանց հրատարակություններ:

Հայաստանի Հանրապետությունում 2001 թվականին հիմնադրվել է հայ-իրանական «Միիր» մշակութային հասարակական ակումբը, որը «Միիր» հանդեսով հայ ընթերցողին է ներկայացնում Իրանի մշակույթն ու արվեստը:

2005 թվականին ՀՀ ԻԻՀ դսպանատան մշակույթի կենտրոնի նախաձեռնությամբ ստեղծվել է «Պարսից լեզվի և գրականության բարեկամների միություն»-ը, որը, 2006 թվականից սկսած, հայերեն և պարսկերեն լեզուներով հրատարակում է «Փարսիան» պարբերականը:

Իրանահայ մտավորականներն ու քարերարները մեծ ավանդ

ունեն իրանահայ համայնքի երիտասարդ սերնդին հայեցի դաստիարակելու հարցում: Նրանց ջանքերով Իրանում հիմնադրվել են հայկական դպրոցներ, միություններ, հրատարակչություններ, տպարաններ, հրատարակվել են գեղարվեստական գրականություն, հայոց լեզվի դասագրքեր:

1894 թվականի հունվարի 1-ին իրանահայ անվանի քաղաքական գործիչ Հովհաննես Խան Մասեհյանի ջանքերով հիմնադրվել է թեհրանահայության առաջին շաբաթաթերթը, որի խմբագրի պատասխանատվությունը նույն թվականին ստանձնել է Վրթանես Փափազյանը: Այնուհետև Թեհրանում, Թավրիզում, Սպահանի Նոր Ջուղայում, Ռաշտում 1896 թվականից սկսած՝ հիմնադրվել են բազմաթիվ օրաթերթեր, շաբաթաթերթեր, արվեստի, գրականության, քաղաքական, տնտեսական ամսագրեր և պարբերականներ⁷³: Այսուհանդերձ հայ-իրանական հասարակական, քաղաքական, առևտրատնտեսական, գրական, մշակութային, գիտակրթական հարաբերությունների և համագործակցությունների զարգացման ծիրում խիստ զգացվել է հայերեն-պարսկերեն և պարսկերեն-հայերեն բառարանների կազմված հրամայական պահանջը: Նման բառարանների բացակայությամբ և դրանց կարևորությամբ է պայմանավորված բառարանագրության բնագավառում պոլսահայ մտավորական Գեորգ Դպիր Տեր-Հովհաննիսյանի սկսած գործը շարունակող իրանահայ մտավորականների կատարած առաջին փորձը:

1933 թ. Թեհրանի «Փարոս» հրատարակչությունը հրատարակել է ջուղացի քահանա Գարեգին Հ. Կիրակոսյանի 30 հազար բառաքանակով, պարսկերեն բառերի հայերեն տառադարձությամբ, անվանի լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանի նախաբանով «Պարսկերեն-հայերեն» բառարանը, որից հետո Թավրիզում, Թեհրանում և Երևանում լույս են տեսել «Պարսկերեն-հայերեն», «Հայերեն-պարսկերեն», «Պահլավերեն-պարսկերեն-հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն», «Հայե-

⁷³ Անդրանիկ Հովեյան, «Իրանցիներն ու հայերը» (պարսկերեն), «Եղիյա Բաբումյան հիմնադրամ» հրատարակչություն, Թեհրան, 1383, էջ 95-104:

րեն-պահլավերեն-գենդերեն և պարսկերեն համանմանությունների», «Արևմտաիրանական միջին շրջանի փոխառությունները հայերենում», «Պարսկերեն-դարի-հայերեն և դարի-պարսկերեն-հայերեն», «Իրանի կենտրոնական շրջանների բարբառներ» բառարանները և «Հանրագիտարան իրանահայոց»-ը:

Հայ-իրանական գրական առնչություններում մեծ ավանդ ունեն նաև Հայաստանում և Իրանում իրականացվող գիտահետազոտական ուսումնասիրությունները, գիտական աշխատությունների և ուսումնական ձեռնարկների հրատարակումները:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ Հայաստանում և Իրանում ձեռնարկվող վերը նշված միջոցառումների, իրականացվող թարգմանությունների, գրահրատարակությունների, պարսից և հայոց լեզուների իմացության ուղղությամբ տարվող աշխատանքների զարգացումը կնպաստի օրեցօր ընդլայնվող հայ-իրանական բազմակողմանի համագործակցության զարգացմանը:

**ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ՝
ԻՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

(1960–2012 թ.թ.)

**ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ,
ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ**

1963

1. Եգանյան Հ. Մ., Ագրարային հարաբերությունները Իրանում 19–րդ դարի առաջին կեսին: Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1963, էջ 195:

1967

2. Балаян Б. П., Международные отношения Ирана в 1813–1828 гг. Ер., изд. АН Арм ССР, 1967, 295 с.

1969

3. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. IV. Իրան, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, էջ 405:

4. Байбуртян В. А., Армянская колония Новой Джульфы в XVIIв. (Роль Новой Джульфы в ирано – европейских политических и экономических связях), Ер., изд. АН Арм. ССР, 1969, 166 с.

1970

5. Բուդաղյան Ա. Հ., Մովսիսյան Հ. Հ., Շեխոյան Լ. Հ., Սոցիալական մոտիվները ժամանակակից պարսկական արձակում, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, էջ 273:

6. Եգանյան Հ. Մ., Ագրարային հարաբերությունները Իրանում 19–րդ դարի երկրորդ կեսին, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, էջ 271:

1973

7. Периханян А. Г., Сасанидский судебник. “Книга тысячи судебных решений”. Ер., изд. АН Арм. ССР, 1973, 571 с.

1974

8. Բայբուրդյան Վ. Ա., Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900–1914 թթ.), Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974, էջ 389:

1975

9. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. VIII. Իրան, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, էջ 404:

1976

10. Բայբուրդյան Վ. Ա., Սիասաթ-ե թորքիե նեսբաթ բե Իրան դար ավայել-ե դարն-ե բիսթոմ, Սպահան, 1976, էջ 81 (պարսկերեն): Թուրքիայի քաղաքականությունը Իրանի նկատմամբ XX դարի սկզբին, Սպահան, 1976, էջ 81:

1977

11. Шахед Эпоса “Ростоме Залг” к’ӧрди, Бэрнвисар, пешготън, нвисарнаси е Н’Шндиди. Ер., Нәширәта Академия РСС Әрмәнистанейқ ӧлма. 1977, 324 р. (քրդերեն): «Ռոստամե Զալ» էպոսի քրդական պատումները, կազմեց՝ Հաջիե Ջնդի: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1977, էջ 324:

1978

12. Դանելյան Լ. Գ., Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, 234 էջ:

1980

13. Եզանյան Հ. Մ., Իրանական պատմագրությունը Իրանում իմպերիալիստական տերությունների գաղութատիրական քաղաքականության մասին (19-րդ դ. երկրորդ կես), Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1980, 214 էջ:

1981

14. Козмоян А. К., Рубаи в классической поэзии на фарси (X–XII вв.). Ер., изд. АН Арм. ССР, 1981, 111 с.

1982

15. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XI. Իրան, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, 345 էջ:

16. Մովսիսյան Հ. Հ., Հայ գրողները պարսկերեն: Մասենագիտություն: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, 62 էջ:

1984

17. Բայբուրդյան Վ. Ա., Իրանը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին, Երևան, 1984, էջ 55:

18. Стамболцян А. Г., Внутренняя политика правительства национальной буржуазии Ирана (1951–1953 гг.), Ер., изд. АН Арм. ССР, 1984, 136 с.

1986

19. Оганесян Н. О., Абгарян Е. В., Еганян Г. М., Кондакчян Р. П., Сараджян П. А., Ислам в политической жизни стран современного Ближнего и Среднего Востока, Ер., изд. АН Арм. ССР 1986, 229 с.

1987

20. Եգանյան Հ. Մ., Հոգևորականության դերը Իրանի հասարակական-քաղաքական կյանքում (1953–1978 թթ.), Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987, էջ 219:

21. Յուզբաշյան Կ. Մ., Ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելի, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987, էջ 110:

1989

22. Բայբուրդյան Վ. Ա., Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում XIX դարում և XX դարի սկզբին, «Հայաստան հրատարակչություն», Երևան, 1989, էջ 359:

23. Յուզբաշյան Կ. Ն., Ավարայրի ձակատամարտից դեպի Նվարսակի պայմանադրությունը, Եր., ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1989, էջ 265:

24. Մովսիսյան Հ. Հ., Շեխոյան Լ. Հ., Ժամանակակից պարսից գրականության պատմության ակնարկներ (1941–1978), Եր., ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1989, էջ 331:

25. Асатрян Г. С., Отглагольные имена в среднеперсидском и парфянском (на материале турфанских текстов), Ер., изд. АН Арм. ССР, 1989, 127 с.

1990

26. Մարգարտաշար–(Ռոբայաթ). կազմեց, տողացի պարսկերենից թարգմանեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Ա. Կոզմոյանը, Եր., Խորհրդային գրող հրատ., 1990, էջ 240:

1991

27. Asatrian G. S. and Vahman E, West Iranian Dialect Materials from the Collection of D. L. Loriner. Vol. II. Short Stories of the Baxtiaris. Texts, Translation, Notes and Glossary. Copenhagen, 1991, 144 p.

1992

28. Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն (հեղինակային կոլեկտիվ՝ Ա. Ա. Բոզոյան, Մ. Տ. Բոջոյան, Հ. Մ. Եգանյան, Ն. Հ. Հովհաննիսյան, Հ. Գ. Մարգարյան, Ա. Ա. Մելքոնյան, Պ. Մ. Մուրադյան, Պ. Ա. Չոբանյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Գ. Խ. Սարգսյան, Ա. Վ. Քոսյան և ուրիշներ), Եր., «Լույս», 1992, էջ 239:

29. Ստեփանյան Ա. Խ., Հայ առևտրական բուրժուազիան Իրանի տնտեսական կյանքում (XIX դարի վերջ XX դարի սկիզբ), Եր., 1992, էջ 174:

1993

30. Օմար Խայամ, Քառյակներ, պարսկերենից տողացի թարգմանեց, վերջաբանը և ծանոթագրությունը գրեց Ա. Կոզմոյանը, Եր., «Նաիրի», 1993, էջ 43:

1995

31. Ռուդաքի Ղասիդներ, դազալներ, խոհական–փիլիսոփայական բանաստեղծություններ բեյթեր ոտբայաթ, պարս. տողացի թարգմանեց, կազմեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Ա. Կոզմոյանը, Եր., «Ապոլոն», 1995, էջ 93:

1996

32. Բայբուրդյան Վ. Ա., Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը XVII դարում, Թեհրան, 1996, էջ 247:

33. Բայբուրդյան Վ. Ա., Նաղշ –ե արամանե–ե Իրանի դար թեջարաթ–ե բեյնոլմեվալի թա փայանե սադե–ե XVII միլադի, Թեհրան, 1996, 211 էջ (պարսկերեն): Իրանի հայերի խաղացած դերը միջազգային առևտրում XVII դարում, Թեհրան, 1996, էջ 211:

1997

34. Կոզմոյան Ա. Կ., Հայոց և պարսից միջնադարյան քնարերգության համեմատական պոետիկան (10–16–րդ դդ.), Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 1997, էջ 224:

1999

35. Բայբուրդյան Վ. Ա., Իրանն այսօր (տեղեկատու), Եր., 1999, «Զանգակ-97», էջ 336:

2000

36. Ներսեսով Մ. Յ., Ճշմարտացի պատմություն, թարգմանությունը բնագրից՝ Ք. Պ. Կոստիկյանի: Եր. «Զանգակ-97», 2000, 360 էջ (հայերեն, անգլերեն և պարսկերեն լեզուներով):

37. Ստեփանյան Ա. Վ., Նոր Զուղայի կենցաղային մշակույթը, Եր., «Զանգակ-97», 2000, էջ 216:

2002

38. Khurshudian E. Sh., Zohrabian A., Sassanian Coins of Armenia – State Historical Museum of Armenia Department of Coins and Medals. Almaty, 2002, 173 p.

2003

39. Կոզմոյան Ա. Կ., Ղուրանը հայոց մեջ, Եր., «Մուղնի», 2003, էջ 64:

2004

40. Հովհաննիսյան Ն. Հ., Իրան: Այաթոլլահ Խոմեյնիի դարաշրջանը, Եր., «Զանգակ-97», 2004, էջ 112:

41. Baibourtian V., International Trade and the Armenian Merchants in the Seventeenth Century, New Delhi, 2004, 261 p.

42. Պարսից պոեզիայի ընտրանի՝ Սիլվա Կապուտիկյանի թարգմանությամբ: Պարսկերենից տողացի թարգմանեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Ա. Կոզմոյանը, Եր., «Մուղնի», 2004, էջ 126:

2005

43. Բայբուրդյան Վ. Ա., Իրանի պատմություն (ինագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Եր., «Զանգակ-97», 2005, էջ 783:

44. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտականեր: Պրակ երրորդ (1652 1731), կազմեց Ք. Պ. Կոստիկյանը, Եր., «Զանգակ-97», 2005, էջ 728 (հայերեն, անգլերեն և պարսկերեն լեզուներով):

2007

45. Բայբուրդյան Վ. Ա., Նոր Ջուղա, ՀՀ ԳԱԱ հրատ, Եր., 2007, էջ 152:

2008

46. Բայբուրդյան Վ. Ա., Քրդերը, Հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, ՀՀ ԳԱԱ հրատ, Եր., 2008, էջ 421:

2010

47. Խորիկյան Հ., Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումների շուրջ, Եր. հեղինակային հրատ. 2010, էջ 57:

2011

48. Իսկանդարյան Գ. Մ., Իրանա-ամերիկյան հարաբերությունները 1942-1960 թթ., «Զանգակ-97», 2010, էջ 237:

49. Մարտոյան Թ., «Կարմեղյանների տարեգրությունը» որպես Իրանի 17-18-րդ դարերի պատմագիտական աղբյուր, Եր. 2011, «Լիմուշ», հրատ, էջ 143:

50. Բայբուրդյան Վ. Ա., Օսմանյան կայսրության պատմություն, Եր., 2011, էջ 716:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԻՐԱՆ. 20 ՏԱՐԻ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՎ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐ

13 մարտի, 2012 թ.

Խմբագիր՝ Վահան Բայբուրդյան
Պատասխանատու քարտուղար՝ Գոհար Իսկանդարյան

Հրատարակչության տնօրեն՝	Էմին Մկրտչյան
Գեղարվեստական խմբագիր՝	Արա Բաղդասարյան
Սրբագրիչ՝	Գոհար Կիրակոսյան
Համակարգչային ձևավորումը՝	Տաթևիկ Ալեքսանյանի

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 60×84 1/16:
Թուղթը՝ օֆսեթ: Ծավալը՝ 7 տպ. մամուլ:

ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23 25 28
Հեռապատճեն՝ (+37410) 23 25 95, էլ. փոստ՝ info@zangak.am
Էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am, www.dasagirq.am